

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Галина Вербиленко

**Історико-географічні
дослідження в
Історично-філологічному
відділі ВУАН
у 20-30-х роках ХХ ст.**

Київ – 2014

Вербиленко Г. Історико-географічні дослідження в історично-філологічному відділі ВУАН у 20-30-х роках ХХ ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – 120 с.

Відповідальний редактор:

Я. В. Верменич, доктор історичних наук, професор

В брошурі простежено еволюцію інтелектуальної традиції «горизонтального» дослідження історії України в рамках функціонування Історично-філологічного відділу ВУАН. Сягаючи своїм корінням доробку «Київської школи» В. Антоновича, вона привела як до концептуалізації основ історичної географії, так і до системного ретроспективного дослідження вітчизняної регіональної специфіки. Через багато років саме на цьому ґрунті сформувався каркас історичної регіоналістики.

*Затверджено до друку Вченою радою
Інституту історії України НАН України
(протокол № 1 від 06.02.2014 р.)*

ISBN 978-966-02-7170-8

© Інститут історії України НАН України, 2014

© Г. А. Вербиленко, 2014

Передмова

Історична регіоналістика сформувалася на ґрунті, підготовленому історичною географією. Так сталося, що допитливість людини ще з античних часів спрямовувалася на описання морських узбереж, річок, виниклих обабіч них поселень. Ці описання разом з картами, створюваними упродовж багатьох століть, і стали фундаментом для дослідження регіонів як соціокультурних цілісностей. Сучасна регіоналістика має вже і політичне, й історичне, й економічне відгалуження, але каркас її інформаційної бази створює культурна (гуманітарна) географія.

Фактографічний простір історичної регіоналістики сьогодні уявляється майже безмежним. Архіви, бібліотеки, музеї зберігають безліч відомостей про минуле. Але чи часто ми замислюємося над тим, що кожен матеріальний артефакт кимось виведений із стану небуття і вміщений під скло чиймись дбайливими руками? Чи над тим, що кожна легенда

кимось записана, документально перевірена. Сотні людей – історики, археологи, етнографи, географи – працювали над тим, щоб жодне свідчення, здатне пролити світло на колізії минувшини, не стерлося з людської пам'яті. Якщо говорити про Україну, то справді неоціненними виявилися зусилля тих, хто своєю копіткою працею підготував створення на вітчизняних теренах Академії наук і хто у неймовірно складних революційних умовах вплив живий струмінь у її діяльність.

Історична географія сформувалася на стику історії й географії як дисципліна, покликана вивчати просторові аспекти історичного процесу. Вважалося, і небезпідставно, що географічна «прив'язка» подій і явищ до конкретного середовища їхнього розміщення здатна пролити світло на причини успіхів і невдач, розкрити секрети блискучих перемог і прикрих поразок. І хоч з часом з'ясувалося, що географічний детермінізм далеко не завжди є надійним інструментом історичних репрезентацій, все ж і сьогодні неможливо собі уявити історичну працю без використання даних, отриманих у руслі географії населення, економічного природознавства, екології, ландшафтознавства тощо. Саме тому доробок національної школи історичної географії, що дістала оформлення в системі ВУАН, заслуговує на всебічний аналіз. Сучасна історична географія – це взаємопов'язаний комплекс соціальних та регіональних підходів до дослідження соціопросторових проблем. Її зацікавлення фокусуються навколо міграційних та колонізаційних процесів, еволюції формування історико-культурних зон та історико-географічних регіонів.

Проміжне становище між історією і географією забезпечує їй широкі можливості для інтеграції дослідницьких методів гуманітарних і природничих наук і для їх взаємопроникнення. У своєму розвитку історична географія тісно корелює з історичною регіоналістикою, етнографією, топонімією, міською та сільською історією. І саме тому під час

дослідження історичної географії як об'єкта наукознавства виникають певні труднощі. Історики та географи вбачають в ній «свою» науку і відповідним чином окреслюють її предмет, завдання та перспективи розвитку.

Єдність системи історико-географічних наук обумовлюється існуванням спільних завдань дослідницької діяльності та максимальним використанням спільних історико-географічних методів. Порубіжне становище історичної географії спричинилося до того, що наукові проблеми тут розробляються або істориками, які цікавляться географією, або географами, які мають історичну підготовку. Різниця в дослідницьких завданнях та кваліфікації вчених привели до утворення двох провідних наукових напрямів в історичній географії – історичного і географічного, які відрізняються передусім застосуванням різної методології дослідження.

Як погранична наука, історична географія привносить елементи соціального пізнання до фізичної та економічної географії, наводячи «мости» між різними науковими напрямами. Для сучасної історичної науки перспективним напрямом є застосування географічного, територіального підходу у вивченні ландшафтів попередніх епох, що дасть можливість комплексно досліджувати історичні та економічні передумови формування історичних регіонів та історико-культурних зон.

Методологічною основою даної праці є спроба аналізу українського історико-географічного терену у 1920–30-х рр., появи наукових шкіл, корені яких заглиблені у класичні традиції накопичення й опрацювання гуманітарних та природничих знань XIX ст. Акцент робиться на конструюванні каркасу історико-географічних осередків, які спричинили інституалізацію історико-географічної науки. Показаний внесок в розгортання історико-географічних досліджень різноманітних структур різних рівнів територіального під-

порядкування, провідних істориків і географів, які зробили помітний внесок у справу перетворення історичної географії на самостійну галузь знань. В результаті їх плідної діяльності з'являлися регіональні студії, які завдяки диференційним та інтеграційним процесам в історичній географії привели зрештою до концептуалізації наряду регіональних досліджень на межі природничих та гуманітарних галузей знань.

Сподіваємося, що праця приверне увагу до студіювання нагальних проблем історичної географії в Україні, зокрема до вироблення методики конструювання ієрархії її територіальних об'єктів, пошуків наукових дискусій щодо співвідношення цілого і частини, загального і конкретного, глобального і локального. Інноваційними є також спроби з'ясування місця історичної географії у тривимірній системі координат: простір – час – соціум.

РОЗДІЛ I

Історіографія та джерела

Процес вивчення історії на всіх її рівнях становить досить непросте завдання. Насамперед це стосується висвітлення минулого таких складних суспільно-політичних утворень, як сучасні держави з усіма особливостями їх генези та формування. Адже лише незначна кількість із них (передусім це так звані «карликові держави») мають підстави говорити про власну реальну, а не декларативну унітарність, відсутність розбіжностей між різними внутрішніми регіонами. Особливості історичного розвитку того чи іншого району майже кожної європейської країни часто зумовлюють потребу в спеціальних галузях науки, що досліджують регіональність у різних її проявах. Традиційно цю роль виконувала історична географія. Сформувавшись на стиковому просторі історії і географії, вона виявилася тим фундаментом, на якому у наш час вибудовується міцний каркас історичної регіоналістики.

Домінуючі у сучасній науці визначення мети і завдань історичної географії як науки базуються на таких підвалинах: а) конкретизації в просторових координатах уявлення про історичні процеси на конкретних територіях; б) вивчення взаємозв'язків та взаємодії природних і соціально-економічних явищ; в) осмислення проблем, які існують на перехресті історії і географії¹. Об'єктом цієї дисципліни як науки є вивчення фізичних, економічних, політичних, етнічних особливостей територій від появи людського суспільства до наших днів, взаємодія природи і суспільства, вплив господарської діяльності на географічне середовище, географічних факторів – на виробництво і етногенез. При цьому не має ключового значення навіть критерій визначення регіону: етнічний, економічний, географічний, історичний тощо.

¹ *Бачинська О.А.* Географія історична // *Енциклопедія історії України.* – К., 2004. – Т. 2. – С. 83.

Всі вони в певній мірі знаходять своє відображення в науково-дослідницьких методиках.

Вивчення регіональної історії становить собою досить складний і неоднорідний процес, котрий потребує широко-масштабного залучення здобутків різних наукових спеціальностей: суспільної та економічної географії, урбаністики, етнології, антропології, археології, соціології, культурології та інших. Міждисциплінарні стики вищенаведених дисциплін створюють окремий науковий простір, що дозволяє висвітлювати не лише характерні для регіону історичні феномени – топоніміку, окремі історичні факти та артефакти, особливості менталітету і політичної культури, але й цілісний комплекс уявлень про той чи інший історико-географічний простір, визначений історичною географією.

Висвітлення теоретико-методологічних проблем регіональної історії – провідна тема щорічника «Регіональна історія України» (вийшло 7 випусків, 2007–2013), який містить змістовні матеріали щодо осмислення проблеми співвідношення регіоналістики та історичної географії, закономірностей взаємозв'язку між ними, розуміння важливості об'єктивного і неупередженого дослідження регіональної та історико-географічної специфіки України².

Особливої актуальності проблема історико-географічної регіоналізації набуває на сьогоднішній день, коли на фоні очевидних тенденцій до глобалізації та уніфікації все гостріше постають питання особливостей розвитку кожного

² *Стрелецкий В.* Регионалистика и историческая география: область взаимных интересов и перспективы взаимодействия // Регіональна історія України. – 2013. – Вип. 7. – С. 55–70; *Вербиленко Г.* Історична географія та її місце у вивченні регіональної історії України // Там само. – С. 71–82; *Савченко І.* Започаткування видавничого проекту Української Академії наук «Історично-географічний словник українських земель» // Там само. – С. 213–222.

окремо взятого району планети, їх повної або часткової невідповідності самим універсальним концепціям та практичним спробам звести до одного зразка політичну, економічну та соціальну модель життя населення регіону.

Теоретико-пізнавальна значущість досліджень у сфері історичної географії зумовлена не лише їх співзвучністю викликам ХХІ століття. Сам процес становлення історичної географії як науки, її надбання та невдачі на різних етапах історії викликають не меншу зацікавленість передусім з позицій пошуку оптимальної методології дослідження, виявлення тих білих плям у науці, котрі штучно були створені з різних політико-ідеологічних причин: небажаності публічного висвітлення досягнень того чи іншого науковця, невідповідності результатів науково-дослідної роботи певним ідеологічним схемам і штампам, прагнення принизити успіх української науки як такої тощо. Особливо це стосується одного з перших етапів становлення української історичної географії як науки, котрий припадає на бурхливі роки національно-визвольних змагань і встановлення в Україні радянської тоталітарної системи.

Отже, додаткову актуальність для сьогодення становить процес наукового дослідження історичної географії саме в ті моменти, які певною мірою близькі сучасності за своїми соціально-економічними характеристиками. Йдеться про загальну ідеологічну кризу суспільства, викликану відходом від старих світоглядних догматів і відсутністю нових, загальноновизнаних; складну економічну ситуацію в країні, коли фінансування науки здійснюється за остаточним принципом; відсутність зацікавленості переважної більшості суспільства, і передусім влади у фундаментальних наукових дослідженнях. Відповідно, наявність спільних суспільно-економічних проблем однозначно породжує спільні проблеми у науковому пізнанні, які на сьогодні можна було б оминати,

використовуючи досвід попередників. Таким чином, вивчення історії становлення української історичної географії та її досягнень на початку ХХ ст. набуває значного практичного змісту для сучасників, і цим насамперед визначається актуальність запропонованої наукової розвідки.

Історичну географію вчені відносять до спеціальних історичних дисциплін і зазначають, що вона займає проміжне становище між історією і географією. Незважаючи на те, що історична географія посідає важливе місце в науковому історичному пізнанні, ще не сформувалося єдиного підходу до визначення її предмета. Здебільшого йдеться про те, що вона вивчає вплив географічного середовища на розвиток людського суспільства.

У «Географічному енциклопедичному словнику» (1988 р.) зазначено, що вона *«досліджує географію і географічні проблеми минулих епох»*. Мова йде про природу, населення, господарство. Відомий фахівець у галузі історичної географії В. Яцунський пише, що історична географія вивчає *«конкретну, створену суспільством географію населення і господарства, а також і перетворену людьми географію природи, в умовах якої ці люди жили»*³. Є у нього й інші визначення предмета історичної географії. *«Історична географія, – пише він, – вивчає не географічні уявлення людей минулого, а конкретну географію минулих епох»*⁴.

Л. Гумільов визначав історичну географію як науку, яка вивчає історію народів, спряжену з історією природи. Він звертав увагу й на те, що певна різноплановість у підходах, недосконалість її методик ускладнюють процес формування

³ Яцунский В.К. Историческая география как научная дисциплина // Историческая география СССР. Вопросы географии. Сб. 20-й. – М., 1950. – С. 13–14.

⁴ Яцунский В.К. Историческая география. – М., 1955. – С. 3.

історичної географії як наукової дисципліни, що безумовно не сприяє консолідації сил науковців на цій ниві. Це відповідно позначається на ступені розробки теоретичних проблем історичної географії⁵.

За десятиріччя, що минули, ситуація істотно змінилася, про що, зокрема, свідчить проведена в Москві XXIII міжнародна наукова конференція (27–29 січня 2011 р.)⁶. Конференція була досить представницькою як за складом учасників і територій, так і за різноманітністю обговорюваних тем. У роботі конференції брали участь і українські вчені.

Дискусії щодо предмета історичної географії та використовуваних нею методів дослідження тривали упродовж усього ХХ століття, і географи виявляли у цьому плані значно більшу активність порівняно з істориками. В СРСР історична географія була виключена з кола спеціальних історичних дисциплін. Як пишуть російські вчені, в 1920-х – 1930-х роках з'явилося лише декілька праць, які мали значення для розвитку історичної географії. І лише на межі 1930-х – 1940-х років відбувається певне пожвавлення в цій галузі⁷.

В Україні склалася дещо інша ситуація. Саме 1920-ті – початок 1930-х років стали періодом досить плідного розвитку історичної географії. Утворення Академії наук і формування в її складі ряду гуманітарних інституцій, зокрема Історично-філологічного відділу, стали міцним підґрунтям для розвитку історичної географії. Саме тому пріоритетним

⁵ Гумилев Л.И. География этноса в исторический период. – Ленинград, 1990. – С. 7, 247.

⁶ Историческая география. Пространство человека VS человек в пространстве / Материалы XXIII международной научной конференции, Москва. 27–29 января 2011 г. – М., 2011.

⁷ Яцунский В.К. Предмет и задачи исторической географии // Историк-марксист. – № 5. – 1941.

завданням даної роботи є вивчення особливостей і методологічних засад досліджень в галузі історичної географії, які здійснювалися у 20–30-х роках ХХ ст. при Всеукраїнській академії наук в одному з її відділів – Історично-філологічному. Причому мова йде не лише про практичні результати наукової роботи вчених вказаної доби, а й про умови, які її супроводжували і завдання, котрі не втратили актуальності і до сьогодні: питання унітарності чи федеративності України, культурно-історичні особливості тих чи інших регіонів, проблема об'єктивності як регіональних, так і загальнодержавних кордонів.

Публікувалися результати досліджень переважно в періодичних виданнях: «Записки історико-філологічного відділу ВУАН», «Збірник історично-філологічного відділу ВУАН» та спеціальний «Історично-географічний збірник». Цей історіографічний доробок дає уявлення про тематичне спрямування тогочасних історико-географічних досліджень, їхню наукову значимість, новаційність підходів та методів студіювання регіональної проблематики.

В цілому, питання дослідження історичної спадщини Історично-філологічного відділу ВУАН не є новим у історіографії. Адже незважаючи на досить недовгий час роботи та певні перепони, які стояли перед вченими, результати були досить помітними для тогочасної української науки. У складі комісій, створених при Історично-філологічному відділі, працювали відомі вчені – М. Грушевський, І. Каманін, Д. Багалій, В. Щербина та ін. Їхній особистий доробок був у полі уваги пізніших дослідників. Проте оскільки більшість вчених – учасників досліджень ВУАН 20–30-х років під час сталінських репресій були звинувачені у «буржуазному націоналізмі» та шпигунстві й зазнали переслідувань влади, існувала фактична заборона вивчення їх діяльності офіційною радянською наукою, котра тривала до початку перебудови та проголо-

шення незалежності України. Лише О. Апанович наприкінці радянської доби змогла підготувати власне наукове дослідження, присвячене одному з напрямів діяльності вчених ВУАН на ниві історичної географії – роботі Комісії історії Києва. На основі маловідомих джерел, зокрема справ Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, вона послідовно відтворила специфіку наукового процесу у цій Комісії⁸.

Найяскравішим представником еміграційної течії в історіографії вітчизняної науки стала відома українська дослідниця, яка тривалий час працювала в системі ВУАН, але з часом виїхала за кордон УРСР – Н. Полонська-Василенко. Вона однією з перших спробувала дослідити діяльність Історично-філологічного відділу, в тому числі і на ниві історико-географічних студій. Під час свого перебування у еміграції, в 1955–1958 рр. у Мюнхені Н. Полонська-Василенко опублікувала працю «Українська академія наук. Нариси історії», в якій висвітлила загальну картину діяльності відділу та його окремих секцій і комісій. Окрема увага нею приділялася діяльності Постійної комісії для створення історично-географічного словника, в рамках якої була започаткована історична географія як науковий напрям. Проте, прагнучи висвітлити комплексно роботу Академії наук, автор не ставила за мету детально показати саме історико-географічну складову, аналізуючи її у контексті загальних історичних досліджень, здійснених працівниками академії⁹.

⁸ Апанович Е.М. Комиссия истории Киева Академии наук УССР // Киев в фондах Центральной научной библиотеки АН УССР. Сборник научных трудов. – К., 1984.

⁹ Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук. Нарис історії. – К., 1993. – С. 32–34.

Серед сучасних вчених, у дослідницькій спадщині яких певне місце займає вивчення історії діяльності комісій Історично-філологічного відділу ВУАН, варто виділити О. Гуржія та М. Парахіну. У 2004 р. ними було опубліковано монографію, присвячену становленню, функціонуванню та розвитку регіональних етнологічних центрів, а також комісій порайонного дослідження історії України, створених у 1924–1925 рр.: Комісії Києва і Правобережної України, Комісії Лівобережної України, Комісії Степової (Полудневої України), а також Комісії Західної України¹⁰.

Робота вищезазначених комісій знайшла своє відображення і в працях Т. Папакіної: «Документальна спадщина комісій порайонного дослідження історії України Всеукраїнської Академії наук (1924–1932 рр.)», «Документи Інституту рукопису НБУВ як джерело вивчення діяльності комісії історії Києва та Правобережжя при ВУАН (1924–1932 рр.)» та «З історії втрачених видань Всеукраїнської Академії наук: збірник «Полуднева Україна»¹¹.

Узагальненню та осмисленню явищ регіоналізму та регіоналізації в українському житті крізь призму праць істориків, географів, етнографів, лінгвістів, які обирали

¹⁰ Гуржій О.І., Парахіна М.Б. Етнологічні осередки України в 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. Нарис діяльності. – К., 2004.

¹¹ Папакіна Т. Документальна спадщина комісій порайонного дослідження історії України Всеукраїнської Академії наук (1924–1932) // Наукові праці національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Випуск 7. – К., 2001; *Її ж.* Документи Інституту рукопису НБУВ як джерело до вивчення діяльності комісії дослідження історії Києва та Правобережжя при ВУАН (1924–1932) // Архівознавство, археологія, джерелознавство. Випуск третій. Джерелознавчі дисципліни. – К., 2001; *Її ж.* З історії втрачених видань Всеукраїнської академії наук: збірник «Полуднева Україна» // Архіви України. – 2001. – № 6.

«обласництво» чи регіоналізм пріоритетним полем своїх зацікавлень, присвячена монографія Я. Верменич «Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні»¹². В ній, зокрема, проаналізовано діяльність наукових установ і громадських інституцій, що вивчали регіональну специфіку України, методи і методики регіональних досліджень, процеси становлення сучасної історичної регіоналістики.

Окрему гілку історіографічного матеріалу, в якому в різній мірі висвітлюється наукова діяльність працівників Історично-філологічного відділу ВУАН, становлять праці, присвячені діяльності одного з найвидатніших науковців, котрі в свій час пов'язали своє життя з ВУАН – М. Грушевського. Одним з перших роль М. Грушевського у історико-географічній роботі, що проводилась під егідою ВУАН, дослідив Л. Винар у праці «Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934)»¹³. Автор започаткував грушевськознавство як міждисциплінарну систему, розкривши, зокрема плідну діяльність історика на терені регіоналістики. В подальшому роботу М. Грушевського у складі комісій при Історично-філологічному відділі ВУАН досліджували і інші вчені, зокрема автори ґрунтовної монографії «М. С. Грушевський і Academia» П. Сохань, В. Ульяновський, С. Кіржаєв. На відміну від попередників, вони досить детально реконструювали діяльність Історичної секції відділу, а також інших установ, керованих М. Грушевським. При цьому автори монографії надають характеристику досліджуваних ними установ – як в історико-хронологічному, так і в історико-ре-

¹² *Верменич Я.В.* Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К., 2003.

¹³ *Винар Л.* Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934). – Нью-Йорк, 1986.

гіональному напрямках¹⁴. Хоча, звичайно, в їх працях більше уваги приділено діяльності саме М. Грушевського, проте також представлений досить важливий матеріал стосовно роботи інших працівників Історично-філологічного відділу ВУАН, що стосується даної проблеми.

Цінним дослідженням у галузі грушевськознавства є праця В. Пристайка та Ю. Шаповала «Михайло Грушевський: справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934)» в якій на великому джерельному матеріалі простежено важелі й механізми відносин комуністичної влади з М. Грушевським і його оточенням. У книзі детально і неупереджено аналізуються взаємини М. Грушевського з представниками національної науки і культури, ілюструється спроба комуністичного керівництва використати М. Грушевського в якості «Троянського коня» для комунікації Української академії наук¹⁵.

Не можна обійти увагою низку робіт інших авторів, присвячених науковій роботі в рамках історико-географічних досліджень при ВУАН. Значна частина з них вийшла на зламі епох – при переході від радянської до новітньої української історіографії. І хоча більшість цих праць була присвячена саме М. Грушевському – знаковій постаті для істориків 80–90-х років ХХ ст., проте в них також міститься спроба показати наукові доробки очолюваних вченим установ. Зокрема, варто виділити дослідження, присвячені знов-таки діяльності М. Грушевського, відомого вченого Р. Пирога: «Організація академіком М. С. Грушевським історико-регіональних досліджень» та «Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку» в яких автор окреслює основні заходи,

¹⁴ Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М. С. Грушевський і Academia. – К., 1993.

¹⁵ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934). – К., 1999.

ініційовані вченим по реорганізації української науки, і історичної географії та регіоналістики зокрема, а також результати цієї роботи – практичні й методологічні¹⁶. Цим же питанням присвячена і стаття Я. Верменич «Роль М. С. Грушевського у становленні системи регіонально-історичних досліджень в Україні»¹⁷.

Досить важливе місце посідає також дослідження В. Заруби «Розгром і знищення київської школи істориків Михайла Грушевського», де представлена не лише діяльність установ, ініційованих та очолюваних вченим, а й долі його соратників і учнів¹⁸. Варто також згадати працю Ю. Гирича «Наукова та літературна спадщина Михайла Грушевського: погляд сучасника», в якій автор досить детально висвітлює бачення класика на перспективи дослідження регіональної історії в Україні, її перехід від краєзнавства до власне академічної науки на місцях, під егідою Історично-філологічного відділу ВУАН¹⁹. Вивчаючи історіографію питання, можна також згадати низку праць, присвячених роботі інших співробітників Історично-філологічного відділу ВУАН, які

¹⁶ *Пиріг Р.* Організація академіком М. С. Грушевським історико-регіональних досліджень // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2003. – Т. 9. – С. 52–56.; *Пиріг Р.Я.* Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку // Український історичний журнал. – 1996. – № 5. – С. 76.

¹⁷ *Верменич Я.* Роль М. С. Грушевського у становленні системи регіонально-історичних досліджень в Україні // Український історичний журнал. – 1998. – № 2. – С. 92–101.

¹⁸ *Заруба В.* Розгром і знищення київської школи істориків Михайла Грушевського // Український історик. – 1991–1992. – Ч. 1–4 – С. 110–115.

¹⁹ *Гирич І.* Наукова й літературна спадщина Михайла Грушевського: погляд сучасника // Пам'ять століть. – 2001. – № 2. – С. 25.

брали безпосередню участь у історико-географічних дослідженнях: В. Щербини, О. Грушевського, О. Оглоблина та ін.²⁰

Серед праць, присвячених історії української географії, привертає увагу дослідження І. Шаробури «Розвиток української географічної науки (початок ХХ століття)». В ній автор окреслює не лише питання становлення географічних установ при ВУАН, а й прослідковує їх зв'язок з тогочасною історичною наукою, акцентує увагу на внеску у розвиток української географії таких вчених як М. Грушевський, М. Кордуба, О. Грушевський, С. Рудницький та ін.²¹ Деякі аспекти еволюції історичної географії від хорографії до хорології, її взаємодію з регіональною наукою та регіонознавством висвітлено в статті Я. Верменич «Історична географія й регіонознавство: наступність і взаємодія»²².

Попри сказане варто зауважити: проблема історико-географічних досліджень, котрі здійснювалися Історично-філологічним відділом ВУАН, не вивчалася у комплексі, на стику природничих і гуманітарних наук. Жодного спеціального дослідження в цій галузі до сьогодні проведено не було,

²⁰ *Вербиленко Г.* Регіональні студії з історії України в науковій спадщині В. І. Щербини // *Історія України: маловідомі імена, події, факти.* – 2000. – Вип. 10. – С. 125–131.; *Приходько Л.Ф.* О. С. Грушевський – історик, організатор архівної та бібліотечної справи, педагог: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005. – С. 168; *Денисенко Г.Г.* О. П. Оглоблин та його внесок в розвиток історичного краєзнавства. – див. http://www.ukma.kiev.ua/ua/nauka/confer/dni_nauki/arhiv/DS_1998/hum_sec/history/denysen.htm

²¹ *Шаробура І.М.* Розвиток української географічної науки (початок ХХ століття). – див. <http://studentam.net.ua/content/view/7285/97/>

²² *Верменич Я.* Історична географія й регіонознавство: наступність і взаємодія // «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Ф. П. Шевченка. – Т. 2. Наукові студії. – К., 2004. – С. 488–517.

історіографія найчастіше обмежувалася висвітленням певних аспектів роботи структурних підрозділів ВУАН чи діяльності конкретних вчених, передусім М. Грушевського. Однак, на нашу думку, такий підхід до питання не є цілком виправданим, і відповідно проблема потребує окремого, комплексного дослідження. Воно, на нашу думку, має складатися як з висвітлення процесів формування структурних підрозділів Історично-філологічного відділу, так і ходу і результатів їх роботи, і що головне – їх значення для подальшого розвитку історичної географії в Україні.

Фундаментом для комплексного наукового дослідження з теми може слугувати досить значна джерельна база дослідження. Враховуючи той факт, що більшість архівних документів, присвячених історії діяльності ВУАН, збереглися, робота з ними дозволяє проаналізувати значну кількість питань, пов'язаних безпосередньо з діяльністю структурних підрозділів Історично-філологічного відділу, котрі, власне, і проводили історико-географічні дослідження в історичних структурах ВУАН. Серед документів, в яких відображена робота різноманітних комісій, варто виділити опубліковані матеріали, що висвітлюють роботу Академії наук України протягом 1918–1923 рр., в яких міститься інформація як про формування самого відділу, так і Комісію по укладанню історично-географічного словника – першого вагомого підрозділу, що звернувся до питань історичної географії України²³.

Основні матеріали, що стосуються роботи Комісії по укладанню історично-географічного словника, знаходяться в Центральному державному історичному архіві у м. Києві (ЦДІАК), зокрема у фонді № 1235. В ньому містяться документи щодо майбутнього тексту словника, його структури і

²³ Історія Академії наук України 1918–1923. Документи і матеріали. – К., 1993.

хронологічних рамок; вказано джерела, на основі яких цей словник мав бути сформованим, тощо. Інший важливий масив документів міститься в матеріалах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, переважно у фондах І і Х. У фонді І зберігаються протоколи Спільного зібрання ВУАН, доповідні записки та «осібні гадки» М. Грушевського, які стосуються обґрунтування необхідності організації комісій.

Серед документів фонду Х найбільшу джерельну базу складають ті, що були створені безпосередньо в комісіях, а також документи інших структур, які містять відомості про комісії. Це, передусім, документи Історичної секції, при якій діяли порайонні комісії, а також справи комісій, з якими вони співпрацювали – Постійної комісії історично-географічного словника, Археографічної комісії, Софійської комісії та інших. Інформацію про доцільність, час і завдання створення комісій знаходимо в матеріалах і протоколах Спільного зібрання (ф. І, спр. 26307–26308).

У складі фонду Х зосереджені протоколи засідань і виробничих нарад (спр. 4309–4388), списки наукових співробітників, керівників, штатних і позаштатних членів комісій (стр. 4195, 4235, 4632), кошториси (спр. 4182). Привертають увагу видавничі й тематичні плани з пояснювальними записками (спр. 4063–4099, 4183–4190, 4193, 4433–4460, 4623–4631).

Серед документів, що містяться у вищенаведених фондах, знаходимо списки виступів і доповідей, зачитаних на засіданнях порайонних комісій, а також виданих і підготовлених до друку праць (спр. 3925–4001, 4175, 4392). Фонди зберігають також рукописи статей співробітників і членів комісій, що мали ввійти до порайонних збірників чи інших академічних видань історичного циклу (спр. 4209–4212, 4287, 4461–4464, 4468–4469).

Значний інтерес становлять матеріали невиданого збірника «Полуднева Україна». Збереглася вступна стаття до збірника, написана М. Грушевським (спр. 4485), варіанти його змісту (спр. 2235, 3998, 15295), а також велика кількість рукописів статей, що були включені до збірника (спр. 4486, 15285–15294, 15296–15299). Збережено у фонді також статті, що внаслідок різних причин залишились поза друком (спр. 15301–15302, 15316–15317).

Значну наукову цінність становлять також звіти різноманітних комісій Історично-філологічного відділу ВУАН, в яких міститься інформація про їх діяльність з початку організації і до закриття, накреслені плани, підведені підсумки основних напрямів дослідницької і видавничої діяльності (спр. 3995–4001, 4234–4286, 4394–4432, 4494–4551, 4622–4634).

Великий обсяг архівних матеріалів складають документи Історичної секції та інших історичних установ, в яких міститься інформація щодо порайонних комісій. Це протоколи засідань Бюро історичної секції і витяги з них, плани і звіти про роботу, особисті плани і звіти співробітників, тематичні, перспективні і видавничі плани, листування. Серед матеріалів знаходимо автографи і тексти наукових праць (спр. 2235, 2303, 2373–2483, 2780–2782).

Внаслідок їхньої розпорошеності й неповноти, матеріали архівних справ фондів I і X потребують значних зусиль для їх «розшифровки». Здебільшого одна справа містить декілька одиниць зберігання і в її назві неможливо охопити зміст всіх документів, котрі її складають. Створити цілісне уявлення про напрям роботи відділу на їх основі доволі проблематично.

Окрему групу джерел, що дозволяють визначити цілу низку аспектів проблеми, а саме: результати роботи певних вчених, їх методичні підходи, наукові інтереси і напрямки

дослідження тощо, становлять опубліковані відділом праці. Як джерела маємо підставу розглядати, зокрема, збірники «Київ та його околиця в історії і пам'ятках», «Чернігів та Північне Лівобережжя», «На пошану 50-літньої літературної та наукової діяльності В. І. Щербини» та ін.

Таким чином, наявна джерельна база створює надійний ґрунт для вивчення проблеми наукових шкіл, напрямів, «течій» в історичній та суміжних науках. Розпочату І. Колесник плідну роботу у цьому напрямі варто продовжити²⁴. У світлі новітніх теорій мереж на особливу увагу заслуговують, зокрема, дослідження вертикалі «учитель–учні» в середині кожної з наукових шкіл, а також горизонтальних ліній комунікацій між науковими школами.

²⁴ Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. – К., 2013. – С. 151–173.

РОЗДІЛ II

Передумови становлення історико-географічних досліджень в Українській Академії Наук

Гене́за історико-географічних досліджень в Україні бере початок з періоду формування історичної науки як професійної наукової дисципліни – в другій половині XIX ст. Це пов'язано з цілою низкою чинників, що визначали особливості розвитку тогочасних українських земель, що практично за сто років до того втратили всі ознаки власної державності, перетворившись на регіони двох великих імперій – Російської та Австро-угорської. При цьому не був ліквідований і третій потужний чинник, що впливав на суспільно-політичну ситуацію на Україні, визначаючи, зокрема і напрямки наукового розвитку: польський вплив, що усіяло протистояв (включно з двома повстаннями) російському централізму і русифікації. Через це українське суспільство і українська наукова еліта опинилися в епіцентрі боротьби імперського та польського національного інтелектуальних потоків і змушені були реагувати на них розробкою доктрини власної національної унікальності, захищаючись таким чином від спроб повної русифікації чи колонізації.

Перші спроби наукового вивчення історії краю з його прив'язкою до географічних факторів були здійснені ще наприкінці XVIII ст. Я. Марковичем. Його енциклопедична праця «Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях», стала однією з основоположних (поруч з «Енеїдою» І. Котляревського) для всього українського відродження. Прагнучи створити своєрідну українську енциклопедію, автор зокрема здійснює спробу представити не лише історію краю (у пригаманній їй на той час структурі), а й намагається висвітлити також інші аспекти українського буття, в тому числі географічні та етнографічні. І якщо перший розділ твору складається власне з історичних матеріалів, то третій розділ – «Общее физическое описание Малороссии» – містить передусім ін-

формацію про географію та природні умови краю. Зокрема, автор виділяє три зони – північну, південну і середню, визначаючи їх межі і кордони. Термін «Україна» відноситься ним виключно до південної зони, що розташована між Острогом, Дніпром і Ворсклою. Її ж він називає також «Поле» або «Степ», а населення, відповідно українцями, польовиками або степовиками. Окрім цієї інформації, третій розділ містить опис клімату України, її земель, річок, лісів, промислів. В якості головного заняття українців автор однозначно називає землеробство, хоча не оминає увагою й інші напрями: скотарство, мисливство, рибальство тощо. При цьому він у досить поетичному стилі зображує природні багатства всіх трьох зон, їх красу та особливості.

Логічним продовженням третьої частини твору є четвертий розділ, де Я. Маркович дає етнографічну характеристику українців, прив'язуючи її до попередніх природно-кліматичних зон. З цією метою він намагається не лише вказати межі історичних регіонів, а і їх особливості, котрі впливають на стан і характер місцевого населення. Саме у четвертому розділі проявляється світогляд автора, котрий не обмежується описом особливостей тієї чи іншої етнічної групи населення України, а й намагається дати філософське обґрунтування їх появи. Спираючись на праці Монтеск'є, Гердера, Бюффона та інших філософів, згадки про українців у працях іноземців тощо, Маркович прив'язує національні особливості українців до умов їх проживання, наголошує на зв'язку мовних особливостей з природою краю. При цьому автор наділяє українців майже всіма позитивними характеристиками: поважністю, відкритістю, мужністю, хоробрістю, сміливістю, великодушністю, безкорисливістю, моторністю, лагідністю і добротою. Також він декларує споконвічну прив'язаність українців до своєї землі, прагнення до утримування її у порядку. За таких умов, на його думку, українці

ні в якому випадку не могли бути ні кочовиками, ні варварами. Найкращими з усіх жителів Малоросії, за версією Марковича, є жителі саме середньої смуги, що більш помірковані, аніж степовики, і більш прудкі, аніж литвини¹. Варто вказати, що працюючи над своїм твором, Я. Маркович проводив власні історико-географічні розвідки, матеріали яких і були покладені ним в основу праці, ледь не головною метою якої було доведення окремоті українців, а також демонстрація їх неоднорідності, наявності ряду регіональних особливостей, котрі фіксуються не лише через історію, а й через географічні особливості локалізації.

Однак, незважаючи на свою популярність в середовищі української еліти, праця Я. Марковича, вченого-аматора, стала лише першим поштовхом до розвитку української історичної географії. Через низку політичних моментів її значення певною мірою виявилось применшеним, і наступний, суто науковий період, довелось розпочинати фактично з самого початку. Він був тісно прив'язаний до діяльності етнографів, зокрема М. Максимовича, що окрім іншого здійснювали спроби визначення принципів регіоналізації України, показуючи ті культурно-ментальні особливості, які були притаманні населенню певного регіону.

Розвитку історико-географічних досліджень в академічних інституціях в першій третині ХХ ст. передувало достатньо глибоке і ґрунтовне комплексне вивчення природи, клімату, населення, промисловості міст і сіл. Починаючи з першої половини ХІХ ст. в Україні посилюється увага до географічних досліджень. Відкриття університетів у Харкові (1805), Києві (1834), Одесі (1865) і зосередження в них потужного наукового потенціалу, природно, сприяло ви-

¹ *Маркович Я.* Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях. – С. -Пб., 1898. – Ч. 1. – С. 55.

никненню при університетах наукових товариств. Це були переважно історичні товариства, робота яких спрямовувалась на пошуки, вивчення і збереження старожитностей.

Перша половина XIX ст. ознаменувалася утворенням на етнічно українських територіях кількох наукових товариств, таких як Харківське товариство наук, Одеське товариство історії і старожитностей, Тимчасова комісія для розгляду давніх актів (пізніше Київська археографічна комісія).

Наукові товариства, які створювались спочатку при університетах, свою діяльність зосереджували на вивченні і описанні відповідних губерній – складанні історичних, статистичних, топографічних записок, що передбачалося університетськими статутами. До цієї праці зазвичай залучалися студенти, вчителі, широкий громадський загал. Поступово в процесі накопичення значного емпіричного матеріалу постає питання про можливість вивчення не тільки окремих населених пунктів, а певних регіонів в їх комплексному історико-географічному та статистико-економічному напрямках.

Розвиток капіталізму в другій половині XIX ст. вимагав нових аналітичних даних про природу, ресурси, населення країни. В Європі, поряд з центральними статистичними інституціями, виникають регіональні статистичні товариства. В Україні ініціатива у створенні статистичних товариств належить Харківському університету. В Києві ідею утворення Статистичної комісії обстоював відомий статистик-економіст Д. Журавський. Оскільки цю ідею відразу реалізувати не вдалося, Д. Журавський зосередився на підготовці фундаментального видання «Статистическое описание Киевской губернии», що вийшло друком 1856 р. при підтримці і на кошти київського цивільного губернатора І. Фундукля. Три томи, 1910 сторінок великого формату з планами, картами, ілюстраціями, безліч таблиць містять величезний матеріал про Київ і губернію – огляд міст, містечок, сіл, шляхів

сполучень між ними, про ріки, клімат, ресурси, народонаселення, побут тощо.

За багатьма оцінками «Описание» стало фундаментальною працею, що спрямувала подальший розвиток історико-географічних досліджень у Росії. Географічне товариство посмертно присудило Д. Журавському Жуковську премію. П. Семенов-Тянь-Шанський у звіті про піввікову діяльність Географічного товариства наголошував на величезному впливі праць Д. Журавського на наступний розвиток історико-географічних і статистичних досліджень².

Не можна також повністю проігнорувати і діяльність на території України російських наукових комісій, передусім географічних. Адже саме вони, займаючись збиранням фактичного матеріалу, заклали підвалини і для аналітичної науки. Перехід від накопичення і введення в науковий обіг величезного масиву джерел до комплексного аналізу специфіки розвитку окремих регіонів пов'язаний з діяльністю «Комісії для опису губерній Київського учбового округу» (1850–1864). Ця комісія, заснована 22 грудня 1850 р., мала на меті *«дослідження губерній Київського учбового округу у природничому, сільськогосподарському і промисловому відношеннях і для статистичного їх описання»*³.

Головою Комісії було призначено помічника попечителя Київського учбового округу М. Юзефовича, заступником – ректора університету Р. Траутфеттера, Д. Журавський став її ученим секретарем і редактором Статистичної секції. Крім статистичної, працювали географічна, природничо-

² История полувековой деятельности Русского географического общества. 1845–1895. – СПб., 1895. – Ч. II – С. 1343.

³ Центральний державний історичний архів, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. Р-13, оп. 1, спр. 2, арк. 17.

історична і промислова секції. У 1854 р. була відкрита етнографічна секція.

Діяльність Комісії не обмежувалась студіюванням природничо-етнографічних ресурсів. Програма географічного, історичного, статистичного дослідження краю передбачала вивчення пам'яток архітектури, живопису, обрядів, народних звичаїв. Окремо планувалося вивчення історичного життя міст, з урахуванням майнового і соціального стану населення, занять, звичаїв, з урахуванням історії колонізації. Водночас проводились дослідження *«іноплемінного впливу на тутешній край із диференціацією по губерніях, повітах, містах»*⁴.

Для реалізації зазначених програм Комісія проводила наукові експедиції з метою збору етнографічних, статистичних, економічних, природничих матеріалів на території Київського учбового округу. У 1852 р. етнографічне обстеження берегів р. Дністер здійснив О. Афанасьєв-Чужбинський. У 1853 р. А. Метлинський очолив експедиції в Чернігівську і Полтавську губернії, М. Маркевич збирав історичні і народознавчі матеріали, вивчаючи Київщину і Поділля. У 1857 р. В. Дабижа вивчав статистичні та етнографічні матеріали повітів Правобережної України⁵.

Результатом наукової діяльності Комісії стало видання 4 томів її «Трудов». Вони містять статті і матеріали з етнографії, географії, історії, ботаніки, геології, економіки, статистики Д. Журавського, О. Афанасьєва-Чужбинського, О. Роговича та інших членів Комісії. Заслуговують на увагу праці М. Маркевича «Историческое и статистическое описание

⁴ Труды комиссии, Высочайше утвержденной при Императорском университете Святого Владимира для описания губерний Киевского учебного округа. – К., 1853. – Т. 2. – С. 13–14.

⁵ ЦДІАК України, ф. 884, оп. 2, спр. 14, арк. 5, 7, 26; Ф.873, оп. 1, спр. 41, арк. 19–20.

Чернигова» (1852); «О народонаселении в Полтавской губернии» (1855), де представлена докладна характеристика її демографічного розвитку протягом XVII–XVIII ст. Значний доробок Комісії в галузі історії, етнографії, статистики, окремих регіонів і населених пунктів залишився в рукопису. Це, зокрема, статті М. Андріяшева «Памятники древности, находящиеся на левой стороне Днепра, между г. Золотоношей и границей Переяславского уезда» (1850), Иос. Гронтковского «Краткое палеонтологическое обозрение Новгород-Северского уезда и его окрестностей» (1852); Саковича «Составление исторического обозрения Киева» (1853); Ивана Беркоза «Статистическое обозрение г. Таращи Киев. губ. и истории его» (1853); Карнаковского «Город Остер», Раковича «Статистическое описание Нежинского уезда» (1855) тощо⁶.

Комісія тісно співпрацювала з Імператорським Російським Географічним Товариством, з його Кавказьким відділенням, Дерптським товариством природознавців та ін.⁷

У 1853 р. з ініціативи заступника голови Російського Географічного товариства М. Муравйова виник проект злиття Комісії з товариством, бо мета їх, на його думку, була та сама. Міністерство народної освіти на це не дало згоди. Не був реалізований і проект Н. Бунге про перетворення Комісії у 1860 р. в «Общество споспешествования сельскому хозяйству и промышленности»⁸.

Проіснувавши на папері ще чотири роки, 18 березня 1864 р. розпорядженням міністра народної освіти Комісія була ліквідована, а її кошти передані Тимчасовій комісії для

⁶ Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. – Х.; К.: Держвидав України, 1930. – С. 8.

⁷ ЦДІАК України, ф. 884, оп. 1, спр. 44, арк. 2, 6, 7, 10.

⁸ Савченко Ф. Українське науково-культурне самовизначення 1850–1876 р. // Україна. – 1929. – Січень–лютий. – С. 17.

розгляду давніх актів, яка на той час отримала назву «Київської археографічної комісії». Результатом плідної археографічної роботи Комісії стало 35-томне видання «Архива Юго-Западной России», що вводило в науковий обіг значний пласт матеріалу з історії заселення краю, станової організації і побуту, історії міст тощо.

Наступним етапом історико-географічних досліджень на етнічних українських землях, без сумніву, була діяльність експедиції П. Чубинського в Південно-Західний край за дорученням Російського Географічного Товариства. За два роки члени експедиції зібрали багатий науковий матеріал. З зібраних і опрацьованих матеріалів було укладено декілька наукових збірників та сім томів (дев'ять книг) під назвою «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край», що вийшли друком протягом 1872–1879 років у Санкт-Петербурзі за підтримки М. Костомарова і П. Гільтенбрандта. Значний інтерес у плані історико-географічних досліджень становить опис історико-географічного і етнографічного районування Правобережної України⁹.

Праці експедиції були гідно оцінені науковою громадськістю, отримали позитивні рецензії і золоту медаль 2-класу на міжнародному конгресі у Парижі у 1875 р.; золоту – від Російського Імператорського Географічного товариства, яке визнало «Труды» *«дуже важливим надбанням науки за своїм обсягом і змістом»*¹⁰, а також були нагороджені Уваровською премією Академії наук.

⁹ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским: в 7-ми тт. – СПб, 1872. – Вып. 1. – Ч. 2. – Т. 7: Поляки Юго-Западного края.

¹⁰ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 197, спр. 29, арк. 2.

Завдяки науковій діяльності вчених Д. Журавського, О. Афанасьєва-Чужбинського, П. Чубинського та ін. вперше за короткий термін було зібрано величезну кількість українських історико-етнографічних матеріалів, що продемонстрували оригінальність, самобутність української історії та культури. Таким чином, виникла нагальна потреба в консолідації і структуризації українських наукових кіл.

20 квітня 1872 р. генерал-губернатор О. Дондуков-Корсаков надіслав офіційного листа президенту Російського Географічного товариства великому князю Костянтину Михайловичу з проханням звернутись до імператора Олександра II про заснування Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства (далі – Відділ). У листі, обґрунтовуючи необхідність подальшого вивчення Південно-Західного краю, він посилався на діяльність Комісії для опису губерній Київського учбового округу та етнографічно-статистичної експедиції П. Чубинського. При обговоренні цього питання на засіданні ради Товариства в Петербурзі дехто з її членів висловився проти утворення відділів в Європейській Росії, аргументуючи це тим, що коли вони і виявлять якусь життєздатність, то лише на ґрунті етнографічних особливостей, або навіть відокремленості місцевого населення, що може привести до багатьох незручностей¹¹. Лише завдяки підтримці заступника голови Товариства гр. Ф. Н. Літке, питання було вирішене позитивно. За проектом статуту функції Відділу були досить обмеженими. Він мав зосередити свою діяльність на вивченні губерній Київського учбового округу в галузі статистики і етнографії. Планами передбачалося виявлення і публікація відповідних матеріалів

¹¹ История полувековой деятельности И.Р.Г.Об-ва (1845–1896), составил П. П. Семенов при содействии д. ч. А. А. Достоевского. – СПб., 1896. – Т. II. – С. 487–488.

місцевих архівів і приватних осіб, організація експедицій для збору етнографічно-статистичних даних у провінціях. 22 листопада 1872 р. міністр внутрішніх справ О. Тімашов повідомив генерал-губернатора Ф. Дондукова-Корсакова про затвердження імператором Олександром II статуту Відділу 10 листопада 1872 р.¹²

Розроблена комісією Відділу програма збирання статистичних та етнографічних матеріалів була надрукована і розіслана до різних установ України, Росії і закордону. Матеріали, що надходили до Відділу, редагувалися, рецензувалися і обговорювалися на засіданнях. Найбільш численні матеріали з української етнографії надходили з-за кордону. Так, 23 вересня 1873 р. доповідалось про надходження від редактора «Науки» Г. Купчанки матеріалів для статистичного опису Буковини¹³. Слід зазначити, що досі не було праці, присвяченої вивченню Буковини в географічному, історичному й етнографічному відношенні. Протягом 1875 р. було подано В. Лисенком історико-статистичний опис с. Северинівка Таращанського повіту і заплановано підготувати опис с. Пустовойтова Канівського повіту, Скитським – опис м. Кобеляк 1859 р.; Русовим – опис с. Ловані Чернігівської губернії; Т. Біленьким – географічні, історичні, археографічні, етнографічні і статистичні відомості про с. Останковці¹⁴.

Відділ підготував і видав «Исторические песни малорусского народа» М. Драгоманова і В. Антоновича в 2-х

¹² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 51, спр. 106, арк. 14–15.

¹³ *Петрук Н.П.* Південно-Західний відділ Російського Географічного Товариства в суспільно-політичному русі України у другій половині XIX століття: Дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01. – К, 2001. – С. 124.

¹⁴ *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 р. – С. 318.

томах¹⁵, які, за оцінкою М. Грушевського, стали «одною з найзаслуженіших, найславніших українських наукових праць»¹⁶.

Протягом існування Відділу відбулося 28 засідань¹⁷. Наукові дослідження та реферати, що виголошувались на засіданнях Відділу у 1873–1874 рр., були опубліковані в «Записках Юго-Западного отдела Императорского Русского Географического общества» в двох томах.

До першого тому ввійшли реферати з географії, природознавства, економіки, статистики і етнографії. Увагу привертають економічні наукові дослідження, в яких розглядаються питання історії промисловості, торгівлі, аграрних відносин у пореформеному селі. Аналізу селянських землеволодінь присвячена стаття П. Чубинського «Село Сокиринцы и сокиринское ссудосберегательное товарищество»¹⁸. Проблемам розвитку сільської (кустарної) промисловості присвячене дослідження Ф. Вовка «О сельских ярмарках и о значении их для изучения ремесленной и кустарной промышленности»¹⁹. Вивчаючи розвинення ярмаркової торгівлі, автор заперечував усталену на той час думку про виключно землеробський характер занять українського народу і доводив, що в селах значною мірою розвивалося ремісництво.

Ці та інші реферати були надруковані з додатком матеріалів «Думи і пісні бандуриста Остапа Вересая» в першому

¹⁵ Исторические песни малорусского народа с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова. В 2-х т. – К., 1874. – Т. 1; 1875. – Т. 2.

¹⁶ Грушевський М. П'ятдесят літ «Исторических песен малорусского народа» Антоновича і Драгоманова // Україна. – 1924. – № 2–4. – С. 97.

¹⁷ Савченко Ф. Українське науково-культурне самовизначення 1850–1876 рр. // Україна. – 1929. – Січень–лютий. – С. 19.

¹⁸ Записки Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества. – К., 1873. – Т. 1. – С. 235–264.

¹⁹ Там само. – С. 265–289.

томі «Записок». Праці 1874 і початку 1875 року увійшли до другого тому. Це праці П. Чубинського «Инвентарь крестьянского хозяйства», його ж «Обзор данных о населении Киева по переписи 1874 года», С. Завойка «О домах и квартирах Киева по переписи 1874 года». До рефератів було чотири додатки:

- 1) Роговича «Библиографический указатель по естественной истории губерний Киевской, Полтавской, Черниговской, Волынской и Подольской»;
- 2) Г. Купчанко «Историко-географические сведения о Буковине» з картою і малюнками типів і одягу буковинців;
- 3) Пісні Буковинського народу;
- 4) П. Чубинського та І. Новицького «Разъяснения к таблицам о жителях Киева по переписи 1874 года»²⁰.

Згідно з програмою, центральне місце в «Записках» займає етнографія, географія й природознавство, економіка і статистика. Кожний том має додатки, де вміщені матеріали переважно історико-географічного та етнографічного змісту. Але, за твердженням дослідників, члени Відділу «... не вдавалися до глибокого аналізу зібраного ними матеріалу. Вони його лише поверхово описували, віддаючи перевагу етнографічним дослідженням, на основі яких прагнули розв'язати історичні та суспільно-політичні питання»²¹. Члени Відділу публікували також праці історично-географічного змісту в періодичній пресі. Так, у 1876 р. в газеті «Київський телеграф» був надрукований реферат О. Русова «Некоторые данные о Днепре из Атласа конца прошлого столетия»²². Цей

²⁰ Житецький Ігнат. Південно-Західний Відділ Географічного Товариства у Києві // Україна. – 1927. – № 5. – С. 34.

²¹ Волощенко А.К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні. – К., 1974. – С. 110.

²² Киевский телеграф. – 1876. – № 34. – С. 2–3.

начерк включав статистичний опис берегів Дніпра і гідрографічні дослідження берегів від Києва до Херсона з зазначенням осіб і товариств, яким належали землі з обох сторін Дніпра, також вказані населені місця на обох берегах Дніпра. Наведені таблиці, в яких зазначені усі населені пункти на відстані від Києва до Херсону, вказано, на якому березі вони розташовані, скільки мають дворів, жителів.

Потрібно зазначити, що розвиток історичної географії в Україні, формування її теоретичних засад відбувалися в процесі осмислення просторових чинників у історичному розвитку не лише Малоросії в цілому, а й окремих її районів. Причому *«змістом історико-географічних робіт спочатку були питання політичної географії минулого... Лише наприкінці XIX ст. тематика публікацій з історичної географії розширюється за рахунок досліджень факторів соціально-економічної історії»*²³. Відповідно, становлення української національної географії вчені датують кінцем XIX – початком XX ст., коли вдалося поєднати у наукових розвідках всі найважливіші складові сучасного наукового об'єкту дослідження історичної географії.

Видатною особистістю, яку по праву можна вважати батьком українських історико-географічних досліджень, є відомий вчений В. Антонович. Протягом 1870–1905 рр. він видав понад два десятки історично-географічних праць, що містили інформацію з різних галузей дослідження регіонів України, створивши з числа своїх учнів та послідовників наукову школу, котра на різних рівнях продовжувала наукові дослідження²⁴.

²³ Бачинська О.А. Географія історична // Енциклопедія історії України. – К., 2004. – Т. 2. – С. 84.

²⁴ Добровольський Л. Праця В. Б. Антоновича на ниві історичної географії // Записки історично-філологічного відділу. Кн. IX. – К., 1926. – С. 185–207.

Одним із напрямів діяльності Відділу було вивчення економічного стану окремих міст та регіонів українських земель. З цією метою ним був проведений одноденний перепис населення міста Києва. Докладна інформація про підготовку і результати перепису викладена в спеціальному виданні «Киев и его предместья по однодневной переписи 2 марта 1874 года, произведенной и разработанной Юго-Западным Отделом Императорского Русского Географического Общества». Інформація про проведення перепису широко висвітлювалась у періодичних виданнях «Киевлянин» і «Киевский Телеграф».

Під час перепису вперше у вітчизняній статистиці був застосований принцип складання таблиці не за становою ознакою, а за місцем і родом занять, що давало можливість уявити більш детальну картину складу місцевого населення. Спеціальні порівняльні таблиці, розроблені за статевою, віковою, релігійною, національною, мовною, освітньою та іншими ознаками, стали прикладом подальшого удосконалення статистичної діяльності²⁵.

Надзвичайною подією в науковому житті стало проведення в Києві Третього археологічного з'їзду. На той час В. Антоновичем була завершена робота над археолого-топографічними картами Києва та Середнього Подніпров'я. За його пропозицією до програми з'їзду включили питання топографії Києва, архітектури міста X–XIII ст., археологічного картографування Київського князівства, Литви та Кривицької землі, оборонних споруд (змієвих валів) і городищ на кордоні Київської Русі²⁶.

²⁵ Чорна Л.В. Перепис населення міста Києва 2-го березня 1874 року // Науковий вісник ІДПУ. – Ізмаїл, 1998. – Вип. 3. – С. 263.

²⁶ Чорна Л.В. Південно-Західний відділ Російського географічного товариства і його роль в українському національному відродженні: Дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01. – Ізмаїл, 2005. – С. 115.

На з'їзді працювали секції: первісні древності, історична географія і етнографія Росії і слов'янських земель; руські пам'ятки мистецтв і художеств; побут домашній і суспільний на Русі і в слов'янських народів; церковний побут; руські і слов'янські пам'ятки мови і писемності; древності класичні, візантійські і західноєвропейські; древності східні²⁷. Членами відділу на з'їзді було прочитано 10 доповідей²⁸.

Загалом, за час свого існування Відділ зосередив у своїх лавах значну кількість науковців. Загальна кількість дійсних членів Відділу складала 192 особи, почесних («соревнователів») – 14 осіб²⁹. Протягом перших двох років Відділ зарекомендував себе солідною науковою структурою, яка за сприяння Г. Галагана, В. Борисова, П. Чубинського об'єднувала кращих науковців. З перших днів існування відділу провідні його діячі встановили творчі зв'язки з уже існуючими науковими установами, товариствами, які займалися питаннями народознавства. Зусиллями О. Русова, М. Зібера, С. Подлинського, М. Драгоманова Відділ встановив тісні зв'язки з національно-орієнтованими організаціями Галичини та слов'янських країн, Південно-слов'янською академією в Загребі, з інститутом Оссолінських у Львові та ін.³⁰

Активна наукова діяльність Відділу у вивченні української етнографії, статистики, економіки викликала невдоволення і занепокоєння М. Юзефовича і як наслідок – звинувачення в українофільстві. Незважаючи на офіційне зас-

²⁷ Третий съезд археологический в Киеве. 2-го августа 1874 года. – К., – 1874. – С. 5.

²⁸ Чубинський П.П. Отчет о деятельности Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического общества за 1874 год. – К., 1875. – С. 18.

²⁹ Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. – С. 97.

³⁰ Житецький І. Вказана праця. – С. 33.

тупництво генерал-губернатора і куратора Київського учбового округу³¹, 27 серпня 1875 р. імператор Олександр II створив комісію для розслідування українофільської діяльності Відділу, 24 квітня 1876 р. висновки комісії під головуванням О. Тімашова були подані імператору³². 5 червня Головне управління в справах друку повідомило генерал-губернатора О. Дондукова-Корсакова про припинення видання газети «Киевский телеграф»³³. У серпні заступник віце-президента Російського Географічного Товариства барон Остен-Сакен офіційно повідомив про закриття Відділу. Всі напрацьовані матеріали були передані в Київську археографічну комісію. Через переслідування за кордон змушені були виїхати М. Зібер, С. Подолінський, Ф. Вовк. У 1876 р. П. Чубинський переїхав до Санкт-Петербурга. Тому спроби українських науковців відновити діяльність відділу наприкінці 90-х років XIX ст. не досягли успіху.

Незважаючи на нетривалий час існування Відділу, з 1873 по 1876 рр., слід зазначити, що він розгорнув значну наукову, культурно-освітню та громадсько-політичну діяльність. Його робота була спрямована на відродження наукових досліджень, підготовку і розповсюдження етнографічних, статистичних, економічних знань, вивчення особливостей українського народного побуту і культури у різних регіонах. Наукові «Записки» Відділу і сьогодні не втратили своєї актуальності і наукової цінності.

З закриттям Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства, не припинилися регіональні дослідження на історичній ниві. На той час в Києві продовжувало

³¹ Див.: ЦДІАК України, ф. 442, оп. 825, спр. 41 (1875), арк. 3.

³² *Яворський М.* Емський акт 1876 року // Прапор марксизму. – 1927. – № 1. – С. 120.

³³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 338, спр. 73, арк. 34.

працювати Історичне товариство Нестора-літописця, ініціатива утворення якого належить М. Максимовичу. Про згоду імператора на заснування товариства Міністерство внутрішніх справ повідомило генерал-губернатора 16 грудня 1872 р.³⁴ Перше засідання Історичного товариства Нестора-літописця відбулося 10 листопада 1873 р. (М. Максимовичу, на жаль, не судилося дожити до цього дня).

У 1874 р. товариство було приєднане до Київського університету, а у 1921 р. у зв'язку з реорганізацією університету – приєднане на правах автономії в науковій діяльності до ВУАН. У такому вигляді воно проіснувало до 1931 р., коли внаслідок реорганізації ВУАН була ліквідована значна кількість структур історичного і суспільствознавчого напрямку.

У різні роки членами товариства були відомі вчені: В. Антонович, М. Грушевський, О. Лазаревський, В. Іконников, О. Котляревський, І. Каманін, М. Василенко, М. Дашкевич, О. Левицький та ін.

Головною формою діяльності ІТНЛ було проведення засідань (читань). На них обговорювались дослідження членів товариства, які в наступному друкувались в збірнику «Чтений в историческом обществе Нестора-летописца», а також на сторінках «Киевской старины». З 1879 по 1914 рр. вийшли друком 24 збірники (49 випусків) «Чтений в историческом обществе Нестора-летописца». Товариство провело понад 700 засідань, на яких було виголошено понад 1400 наукових доповідей³⁵.

Втім, слід зазначити, що наукові інтереси членів товариства зосереджувались передусім на російській історіогра-

³⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 50, спр. 347, арк. 3.

³⁵ Колесник М.П. Історичне товариство Нестора-літописця та його вклад в розвиток історичної науки в Україні // Український історичний журнал. – 1995. – № 5. – С. 28–29.

фії. Як наголошує О. Гермайзе, під час доповідей на українські теми, лектори «свідомо обминали всякі слизькі місця, навіть з великим побоюванням вживали термін “український”»³⁶. Регіональна проблематика на засіданнях товариства була представлена здебільшого в дослідженнях з археології, топографії, історії Києва та Київської губернії. Цікавими, з огляду на історично-географічний зміст, були доповіді В. Антоновича «О летописном древнем Звенігородѣ», його ж дві доповіді щодо історичної географії Поділля, про Бакотський скельний монастир, М. Грушевського про Барське староство й особливості управління і суду на Поділлі, Д. Багалія про князів і віче у Сіверській землі та земельні відносини на Лівобережжі.

Таким чином, пристосовуючись до цензури, російською мовою члени товариства продовжували свої досліді з української історії і археології.

Не можна не згадати розпочату у 70-х рр. XIX ст. В. Антоновичем в співробітництві з О. Андрієвським, В. Вовком-Карачківським, І. Каманіним, В. Щербиною та іншими, працю по збиранню матеріалів для складання історично-географічного словника України в її етнографічних межах. (Ця праця, ґрунтуючись на зібраних членами ІТНЛ матеріалах, була продовжена в Комісії історично-географічного словника української землі при ВУАН).

У 70-х рр. XIX ст. Володимир Антонович стає ініціатором, автором, організатором, науковим керівником проекту по написанню історичних нарисів більшості історико-географічних земель і регіонів України, в першу чергу на етапі їх формування і становлення. Створений у 1870-х рр. за його участю гурток укладачів історико-географічного словника

³⁶ Гермайзе О. Праця Київського Українського Наукового Товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України // Україна. – 1929. – Січень-лютий. – С. 33.

української землі в її етнографічних межах мав на меті скласти довідник українських земель, з описом історії міст, сіл, повітів тощо. При цьому передбачав охопити всі території, на яких проживали українці, аж до Сибіру і Далекого Сходу. Для реалізації даного проекту В. Антонович вміло компоує колектив авторів передусім з числа своїх талановитих учнів – студентів історико-філософського та філологічного факультетів Університету св. Володимира. Раз на тиждень збирались члени гуртка, подавали зафіксований на картках матеріал про відповідні місцевості: річки, села, міста, повіти і таке інше. По закінченню підготовчої роботи планувалось закріпити за кожним співробітником окремих повіт або округу, детально його дослідити і видати загальний огляд як окрему монографію. Завдячуючи такій практиці в 70-х рр. XIX ст. – на поч. XX ст. з'явилася серія книг учнів В. Антоновича, присвячених історичним описам географічних областей України від найдавніших часів до XV ст. включно³⁷.

Подальшу роботу в галузі історичної географії, після відходу від справ В. Антоновича, здійснювали представники його наукової школи: О. Андрієвський, В. Вовк-Карачківський, І. Каманін, В. Щербина та інші.

Поза межами Російської імперії, на етнографічних теренах України історично-географічні дослідження найширше були репрезентовані на Галичині в діяльності Наукового товариства імені Шевченка у Львові, заснованому 1873 року. Як зазначав В. Кубійович: *«У зв'язку з пошвавленням українського національно-громадського й культурного життя в другій половині 80-х років XIX ст. і в Галичині і на Центральних і Східних землях, виникла потреба ширше розгорнути наукову*

³⁷ *Баженов Л. Антонович – один із фундаторів української наукової історичної регіоналістики // Регіональна історія України. – К., 2008. – Вип. 2. – С. 215–222.*

працю, ... постала konieczність створити потужний науковий осередок, що відповідав би рівневі наукових закладів державних націй»³⁸.

Спочатку Товариство ім. Шевченка працювало виключно як видавнича культурно-просвітницька установа, діяльність якої перетиналась з напрямками роботи раніше створеної «Просвіти». Реформування Товариства в суто наукове передбачало розробку нового статуту, конкретизацію програми наукових досліджень, видання періодичного збірника наукових праць. 13 березня 1892 р. було ухвалено новий статут з одночасним перейменуванням Товариства ім. Шевченка в Наукове товариство імені Шевченка. Але напрями діяльності Товариства не змінилися.

Новий статут був затверджений на зборах Товариства (далі – НТШ) 2 лютого 1898 р., коли головою НТШ вже рік був М. Грушевський, завдячуючи наполегливості якого була нарешті подолана статутна криза. Ухвалений 1898 р. статут НТШ позиціонував Товариство як суто наукову структуру, яка складалася з наукових осередків (секцій). Бюджет не передбачив витрачання грошей на видання газет. Також заборонялась демонстрація партійних уподобань під час обговорення внутрішніх питань.

Упродовж 1894–1898 рр. НТШ видало 5 томів наукових публікацій³⁹. Отже, зміна статуту сприяла успішному розгортанню науково-видавничої діяльності. Останній статут був затверджений на зборах 29 червня 1904 р. і мав чинність до

³⁸ *Кубійович В.* Нарис історії Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (1873–1948) // Наукові праці у 2-х тт. – Л., 1996. – Т. 1. – С. 611.

³⁹ *Зайцева З.І.* Інституціоналізація української науки наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: Дис. ... док. іст. наук. 07.00.01. – К., 2007. – С. 102.

розпуску НТШ у 1940 р. М. Грушевський доклав багато зусиль, щоб НТШ не залишилась суто галицькою установою, сприяв налагодженню стосунків і поповненню НТШ відомими вченими зі Східної України, особисто запропонував Д. Багалію вступити до НТШ і з цією метою написати кілька розвідок українською мовою для його видань. Членами НТШ стали, зокрема, М. Петров, М. Сумцов, О. Маркевич, В. Перетц та інші професори вищих навчальних закладів Східної України⁴⁰.

Саме завдяки М. Грушевському НТШ склалося як академічна установа відповідної організаційної структури, яка включала в себе філологічну, історико-філософську і математично-природничо-лікарську секції. Також у статуті йшлося про подальше утворення спеціалізованих комісій.

З 1896 р. у засіданні історично-філософської секції брав участь І. Франко. Адже його перу належало понад сто праць, значна частина яких з історично-географічної тематики присвячена Галичині XVIII–XIX ст. Десятки цих праць І. Франко подав на розгляд і обговорення саме членів історично-філософської секції НТШ⁴¹.

Отже, з початком роботи М. Грушевського в Історично-філософській секції та залученням до співпраці І. Франка, який мав власну програму етнографічних, фольклористичних і статистичних досліджень у Галичині і всіляко підтримував контакти з ученими Східної України, заклалися підвалини потужної, систематичної, перспективної науково-дослідницької діяльності.

⁴⁰ *Зайцева З.І.* Інституціоналізація української науки наприкінці XIX – на початку XX ст. – С. 123.

⁴¹ *Франко А.Д.* Науково-видавнича діяльність І. Франка у Науковому товаристві ім. Т. Шевченка // Вісник Львівського університету. Серія історична. Дослідження з історії України. – Л., 1993. – Вип. 29. – С. 52.

28 квітня 1904 р. у НТШ Ф. Вовк виголосив двогодинну доповідь про карпатських русинів-гуцулів, а 1906 р., повернувшись до Росії, прочитав у Петербурзі в Географічному Товаристві дві лекції з аналогічної тематики з демонстрацією діапозитивів і фотографій⁴². Також зі своїми учнями Ф. Вовк організовував антропологічні дослідження в різних регіонах Східної України.

Діяльність Статистичної комісії сприяла організованому програмному вивченню різних сфер життя українського населення в статистичному аспекті. Комісія підтримувала зв'язки з державною Центральною статистичною комісією у Відні, використовувала дані, зібрані страховим товариством «Дністер», іншими українськими товариствами, опрацьовувала питання національної статистики як на регіональному, так і на загальнонаціональному рівнях⁴³.

У вересні 1908 р. І. Раковський запропонував утворити фізіографічну комісію, яка б зосередилась на вивченні українських територій в аспектах антропології, зоології, ботаніки, геології і географії. Географічні розробки мали принципове значення для з'ясування перебігу націотворчих процесів. Адже тривалий час визначним критерієм української нації вважалася мова, а не територія, що певною мірою впливало на усвідомлення інтелігенції, думка якої не сягала вище культурно-національної автономії в рамках імперії.

Результати наукових дослідів членів НТШ друкувалися в багатотомному виданні «Записок НТШ». Це суто наукове

⁴² Франко О. Діяльність Федора Вовка в Науковому товаристві ім. Шевченка // З історії Наукового товариства ім. Шевченка: Збірник доповідей і повідомлень наукових сесій і конференцій НТШ у Львові / ред. О. Купчинський. – Л., 1998. – Т. 10. – С. 96.

⁴³ Зайцева З.І. Інституціоналізація української науки наприкінці XIX – на початку XX ст. – С. 175.

видання з внутрішньою рубрикацією академічного характеру можна кваліфікувати як видання переважно гуманітарне, а з 1897 р. – виключно гуманітарного напрямку. За редагування М. Грушевського записки мали багаті відділи хроніки та бібліографії.

Після революції 1905–1907 рр. і внаслідок пом'якшення урядової політики стосовно української мови, виникла можливість створити національну наукову інституцію в Києві: 21 квітня 1907 р. відбулося перше загальне засідання Українського наукового товариства, на якому головою обрано М. Грушевського. З самого початку діяльності УНТ основна робота була зосереджена в секціях. У 1908 р. Товариство складалося з історичної, філологічної, природничо-медичної секцій. При історичній секції була утворена статистико-економічна комісія. В рамках її діяльності, використовуючи результати всеросійського перепису 1897 р., О. Русов (1909 р.) розрахував кількісні показники професійної зайнятості українського народу ряду губерній. Продовженням розпочатої ним праці був статистико-демографічний нарис О. Корольової (1910 р.) стосовно розселення українців на території ряду губерній, наведені дані щодо їх питомої ваги в загальній чисельності населення конкретних міст, сіл і губерній в цілому⁴⁴. В 1912–1913 рр. вийшла друком статистико-економічна праця М. Порша «Робітництво України»⁴⁵.

В рамках діяльності історичної секції проводились археологічні дослідження. Результатом експедицій 1907–1908 рр. і здійснених Л. Добровольським історико-топогра-

⁴⁴ Онопрієнко В., Реєнт О., Щербань Т. Українське наукове товариство 1907–1921 роки. – К., 1998. – С. 48–49.

⁴⁵ Порш М. Робітництво України // Записки Українського наукового товариства в Києві. – 1912. – Кн. 10. – С. 91–157; 1913. – Кн. 11. – С. 107–162.

фічних обстежень околиць Києва на Правобережжі Дніпра стала стаття «Забуті межі давньої Київщини»⁴⁶.

Якщо у перші роки діяльності Товариства етнографія входила в тематику історичної секції, то у 1912 р., в зв'язку з розширенням обсягу наукових робіт в галузі етнографії, була організована етнографічна секція. Вона активізувала роботу по збиранню і обробленню етнографічних матеріалів. Набула пошвавлення діяльність у формі наукових експедицій та екскурсій. Так, М. Сумцов на основі вивчення пісень, поширених на теренах Слобідської і Галицької України, відтворив історію колонізації краю⁴⁷.

Друкованими органами УНТ стали «Записки Українського Наукового товариства у Києві», а також журнал «Україна», який замінив у 1906 р. «Киевскую старину». Справи, видання праць і звіти УНТ велися українською мовою. М. Грушевський вбачав головну заслугу УНТ в тому, що воно поставило на практичні рейки не тільки організацію Української Академії наук, «але й українізацію наукових установ Києва й України»⁴⁸.

«Так сформувалося Товариство... як чисто українське і чисто наукове... Воно пересаджувало на велико-український ґрунт наукову працю, розпочату кількома десятиліттями скорше – на ґрунті галицьким, в очікуванні можливості здійснити план української академії наук, як символа сеї повноти національної культури, що маніфестувалася сею науковою роботою»⁴⁹.

⁴⁶ Записки Українського Наукового товариства в Києві. – 1908. – Кн. 3. – С. 54–79.

⁴⁷ Онопрієнко В., Щербань Т. Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві. – К., 2008. – С. 45.

⁴⁸ Цит. за: Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К., 2003. – С. 187.

⁴⁹ Грушевський М. Велике діло // Україна. – 1929. – Січень–лютий. – С. 8.

Таким чином, діяльність комісій, товариств, відділів, що плідно функціонували на території України в другій половині XIX – на початку XX ст., заклала основи інституалізації, сприяла, спираючись на програмно-методичне забезпечення, подальшому розвитку історико-географічних досліджень.

Необхідність розбудови нової української науки в контексті визвольних змагань 1917 р. вкотре підтвердили прагнення науковців створити значну, централізовану структуру, під опікою якої і буде здійснюватися подальший науковий прогрес. Необхідність створення власної Академії наук, котра мала прийти на зміну різноплановим гурткам та об'єднанням, визнавалася не лише вченими, а й політиками. Організатором чергової спроби створення українського наукового центру вкотре стає М. Грушевський. Так, 29 березня за його ініціативи відбулось чергове засідання УНТ, на якому прийняли рішення про створення Української Академії наук, і обрано комісію у складі 12 осіб для написання її статуту та вивчення питань щодо подальшого фінансування⁵⁰. І хоча через різні обставини комісія так і не розпочала своєї роботи, однак поодинокі проекти майбутньої Академії наук вченими – членами УНТ розроблялися. Так, у 1918 р. В. Вернадський отримав доповідну записку від В. Перетца, що виклав у ній власний проект майбутньої наукової установи⁵¹. Крах політичного проекту УНР і фактична поразка Центральної Ради призвели до того, що створення Академії наук за ініціативою М. Грушевського стало нереальним, і потребувало нового підходу з урахуванням нового розкладу сил у країні після перевороту 29 квітня 1918 р.

⁵⁰ ІР НБУВ, ф. Х, спр. 32919, арк. 86.

⁵¹ Історія Академії наук України 1918–1923. Документи і матеріали. – С. 7.

Політична боротьба і громадянська війна, що охопили Україну в 1918 р., тим не менше не змогли повністю зупинити процеси розвитку української науки, і історико-географічних досліджень зокрема. Адже незважаючи на внутрішню напругу, в цей час існували і певні періоди стабільності, зумовлені різноплановими чинниками. До таких можна віднести період правління Гетьмана П. Скоропадського, який прийшов до влади в квітні 1918 р.

Прагнучи збудувати державу за власним зразком, П. Скоропадський приділяв значну увагу розвитку державницьких інституцій, котрі повинні були не лише забезпечити повноцінне функціонування державного апарату, а й створити умови для власне української державності.

Однак найвищим досягненням культурницької діяльності Гетьмана П. Скоропадського, на нашу думку, є створення Української Академії наук, ініціатором чого був міністр народної освіти М. Василенко. П. Скоропадський згадує, що йому вдалося залучити до роботи в Академії багатьох відомих вчених, що прибули до України з більшовицької Росії⁵². Для організації академії М. Василенко запросив визначного організатора науки та палкого прихильника створення мережі державних науково-дослідних установ В. Вернадського, який тоді перебував на Полтавщині. Комісія, яку очолив В. Вернадський, виробила законопроект про створення академії та розробила її статут. Організаційна робота тривала протягом літа–осені 1918 р., і до неї завдяки зусиллям В. Вернадського було залучено багатьох відомих науковців: В. Модзалевського, О. Левицького, В. Іконнікова, М. Василенка, Д. Багалія, О. Грушевського та ін.⁵³ Протягом липня–серпня

⁵² Скоропадський П. Спогади. – К.; Філадельфія, 1995. – С. 234.

⁵³ Історія Академії наук України 1918–1923. Документи і матеріали. – С. 8.

1918 р. комісія провела 23 засідання, на яких обговорювалась концепція майбутньої Академії. В результаті подальших консультацій з урядом і особисто главою Української держави було затверджено основні засади майбутнього наукового осередку. 14 листопада 1918 р. Гетьман П. Скоропадський підписав закон про заснування Української академії наук (УАН) у Києві та наказ про призначення першого складу УАН. Першими українськими академіками стали історик Д. Багалій, сходознавець, славіст та письменник А. Кримський, літературознавець М. Петров, лінгвіст С. Смаль-Стоцький, природознавець В. Вернадський, біолог М. Кащенко, вчений у галузі механіки С. Тимошенко, геолог П. Тутковський, економіст М. Туган-Барановський, правник Ф. Тарановський, економіст В. Косинський та історик О. Левицький. В будинку УНТ по вул. Ярославів Вал, 36 відбулося установче Спільне зібрання (тепер на фасаді цього будинку на честь заснування УАН встановлено меморіальну дошку). Першим президентом Академії було обрано В. Вернадського, а неодмінним секретарем А. Кримського.

Сама по собі процедура формування Історично-філологічного відділу, котрий повинен був об'єднати в своєму середовищі всіх представників гуманітарних спеціальностей, була викладена в пояснювальній записці від 10 серпня 1918 р., в ній зокрема зазначався список кафедр, передбачених у названому відділі, поділених за пріоритетним профілем.

Окреме місце в доповідній записці приділене обґрунтуванню необхідності заснування окремої кафедри Етнографії та географії України, що мала вивчати ці дисципліни як в історичному контексті, так і в сучасності. Так, автори записки чітко вказували, що історична географія є передумовою для вивчення двох напрямків – минулого (історії) і сучасної географії. Також наголошувалося, що на той момент й історична географія, й українська етнологія є досить сла-

борозвиненими та маловідомими, а в загальних монографіях і підручниках з етнографії і географії Росії міститься значна кількість помилок, в плані того, що стосується України⁵⁴. Однак зазначено, що матеріал з цих дисциплін вже накопичений немаленький, і потрібно його опрацювати і зберегти. Через це важливим заходом для розвитку названих дисциплін вчені вважали відкриття Географічно-етнографічного музею України на зразок етнографічного українського відділу в Музеї ім. Олександра III в Петербурзі, або українського музею в Харкові, при університеті. При цьому найоптимальнішим варіантом, на думку авторів, було не заснування нового музею, а розширення існуючого Київського музею старовини, в якому можна влаштувати окремих етнографічний український відділ⁵⁵.

Діяльність вищезгаданої комісії повинна була відбуватися в узгодженні з загальною видавничою діяльністю відділу. Тож враховуючи можливості та перспективи друкарства при УАН, було встановлено, що видавнича робота має здійснюватися за такими напрямками: окрім роботи по виданню історико-географічного словника, має здійснюватися видавнича діяльність діалектологічної комісії. Останньою передбачалася підготовка до друку словника живої української мови, пам'яток українського мистецтва, історичного словника української мови, орфографічно-термінологічного словника, зібрання фольклорних матеріалів, пам'яток новітнього українського письменства. З метою реалізації всіх наведених планів наукової і видавничої діяльності пропонувалося запровадити регулярне видання праць вищезазначених комісій у вигляді збірників, спеціального Археологічного збірника.

⁵⁴ Історія Академії наук України 1918–1923. Документи і матеріали. – С. 118–119.

⁵⁵ Там само. – С. 119.

графічного збірника та видання окремого органу Історично-філологічного відділу УАН. При чому у документі вказувалося, що вищенаведений список не є остаточним, і можуть бути внесені зміни як у структуру самого відділу (створено нові комісії), так і у напрямки роботи⁵⁶.

До кінця 1918 р. відбулось остаточне закріплення голів спеціалізованих кафедр, і визначення особового складу працівників різних комісій. Завдяки цьому починаючи з 1919 р. структури Української академії наук були організаційно готовими до початку нового етапу історико-географічних досліджень. Однак суспільно-політичні обставини, що розвивалися в цей час досить активно, внесли певні корективи у плани роботи. Передусім потрібно назвати зміну влади в Києві, коли під тиском загальнонародного повстання і у зв'язку з поразкою Німеччини в I світовій війні режим, Гетьмана П. Скоропадського був повалений революційною Директорією. Однак, незважаючи на суто український характер нової київської влади, її відношення до «гетьманського дітища» було досить прохолодним. Причини цього були різні: від відкидання всіх досягнень попередників до відкритої недовіри вченим старих часів. Та й сама ситуація в Києві була не на користь науки – фактична невизначеність з подальшим фінансуванням, загроза з боку більшовиків, котрі знов розпочали повстання на сході країни, внутрішня боротьба між членами Директорії за владу – все це зумовило чергові затримки з реалізацією наукових планів засновників Української Академії наук.

⁵⁶ Історія Академії наук України 1918–1923. Документи і матеріали. – С. 125–126.

РОЗДІЛ III

Програмне та методичне забезпечення історико-географічних студій в діяльності Постійної комісії історично-географічного словника

Історико-географічні дослідження, що посідали важливе місце в системі наукових досліджень Української Академії наук, як було зазначено вище, мали досить глибоке історичне коріння. Саме тому питання про створення окремої структурної одиниці в середовищі УАН не викликало сумніву ні у фундаторів проекту, ані в його реалізаторів. Наявність у проектних документах пункту про першочергову підготовку історично-географічного словника, була не лише даниною шани професору В. Антоновичу, а й реальним завданням, викликаним часом. В доповідній записці від 10 серпня 1918 р. Д. Багалій, А. Кримський, Г. Павлуцький, Є. Тимченко пропонували утворити при кафедрі географії й етнографії України Постійну комісію для складання історично-географічного словника. *«Беручи також на увагу, – відзначали вчені, – що тільки на історично-географічному ґрунті можна будувати історію українського народу, необхідно закласти при цій кафедрі особливу Постійну комісію для складання історично-географічного словника української землі в усіх її межах та за всі часи існування України... До цього треба додати, що історично-географічний словник України почав складати у Києві ще небіжчик проф. В. Антонович, який заводив ще на картки всі звістки, котрі йому траплялися по джерелах про міста і всякі оселі»¹.*

Робота по формуванню вищеназваної комісії відбувалася у річищі загального руху по практичному створенню передбачених статутом структурних одиниць і забезпечення їх необхідними кадрами. 16 грудня 1918 р. голова Історично-філологічного відділу академік Д. Багалій доповідав на Спільному зібранні УАН про заснування комісії історич-

¹ Історія Академії наук України 1918–1923. Документи і матеріали. – С. 118–119.

но-географічного словника². Незважаючи на те, що її очолив академік Д. Багалій, фактичним керівником комісії – директором з правами дійсного академіка історично-філологічного відділу став професор О. Грушевський. 20 березня 1919 р. його одноголосно, таємним голосуванням було обрано на засіданні Першого відділу УАН і відповідно затверджено на Спільному зібранні УАН 29 березня 1919 р.³ Секретарем комісії обрано О. Гермайзе. З 1921 р. секретарем комісії був М. Ткаченко. Кількісний склад комісії постійно змінювався. В 1919 р. постійними співробітниками комісії були О. Грушевський (голова), Є. Перфецький (постійний член), О. Гермайзе (секретар). Серед позаштатних: К. Антонович, Д. Багалій, Л. Добровольський, І. Каманін, К. Лазаревська, В. Романовський, М. Ткаченко, М. Сагарда, О. Сагарда, В. Щербина та ін.⁴ В 1921 р. вона працювала в складі трьох штатних та сімох позаштатних співробітників⁵. Зі скороченням штатів у ВУАН у 1922 р. в Комісії залишився один співробітник – її директор О. Грушевський. Проте постійну участь у роботі брали від 10 до 14 позаштатних співробітників⁶.

Така швидкість у вирішенні більшості організаційних моментів мала досить просте пояснення. На відміну від багатьох інших видів запланованих науково-дослідних робіт, робота над історично-географічним словником мала розпо-

² Історія Академії наук України 1918–1923. Документи і матеріали. – С. 428.

³ Там само. – С. 196, 437.

⁴ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1063, арк. 25–26.

⁵ ІР НБУВ, ф. X, спр. 11911, арк. 5.

⁶ Історія Академії наук України 1918–1923. Документи і матеріали. – С. 303, 337. Звідомлення Першого (історично-філологічного) відділу за 1923 р. // Записки історично-філологічного відділу. Кн. IV (1924). – К., 1924. – С. 313.

чатися не на порожньому місці. В той час, як більшість досліджень в сфері історичної географії, етнографії та регіональної філології потребували проведення повноцінних польових досліджень і розвідок (що в умовах Громадянської війни було досить складною та небезпечною справою), робота над словником мала вже попередній базис – напрацювання В. Антоновича та його учнів. За базу потрібно було взяти також матеріали, зібрані відомими вченими-філологами: П. Житецьким, проф. Є. Тимченком та іншими⁷.

У планах Комісії передбачалася значна робота по упорядковуванню понятійно-категоріального апарату української науки, зокрема залучення до наукового обігу слів, які якнайповніше мали відбивати особливості української культури як такої, і її регіональних особливостей зокрема. Саме через такий обсяг запланованого матеріалу передбачалося видання кількатомного словника, автором передмови до якого був О. Грушевський. Так, висвітлюючи завдання і мету видання словника, він писав: *«Історично-географічний словник має своїм завданням освітити географічні умови життя українського народу, хід заселення українським народом його теперішньої території, зріст більших центрів українського життя, історичну долю українських поселень, розповсюдження по українській території інших племен, які брали участь в місцевім українським життю»*⁸.

Виходячи з вищесказаного, словник мав включати інформацію про:

- 1) ріки з їх притоками, озера, височини;
- 2) міграційні шляхи племен з зазначенням назв адміністративно-територіального поділу;

⁷ Історія Академії наук України 1918–1923. Документи і матеріали. – С. 196, 437.

⁸ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1244, арк. 1.

3) поселення як археологічної так і історичної доби⁹.

Тобто, ми бачимо, що це видання мало бути не звичайним термінологічним покажчиком, а фактично своєрідною історико-географічною енциклопедією України, на зразок попередніх спроб української інтелігенції на цьому поприщі, таких як «Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях» Я. Марковича та «Український народ в його минулому та сучасному». При цьому основна увага зосереджувалася саме на історичному матеріалі, а не на географічному. Фактично топоніми мали бути лише тими прив'язками, на основі яких показувалось історичне формування української нації, її розвиток та культура. Особливо важливим це було в світлі включення до словника матеріалів археологічних розвідок, де самі матеріали лише мали забезпечити докази давнини та автохтонності українців на своїй землі.

Виходячи з цих завдань та особливостей, структура Словника передбачала загальний начерк з історії заселення українських земель, а також опис українських колоній поза межами України¹⁰. Це мало на меті передусім чітко локалізувати етнічні кордони українців, показати особливості їх суспільного устрою та культурні взаємозв'язки не лише між різними регіонами, а й між «колоніями» (діаспорою) та історичним осередком («метрополією»). З одного боку, такий підхід дозволяв значно розширити географічні рамки, з іншої – обмежував рівномірність забезпечення емпіричним матеріалом всіх складових дослідження.

Саме обмеженість матеріалу, і певні політичні моменти, зокрема невизначеність майбутнього суспільно-економічного порядку в Україні, зумовлювали досить обережне ставлення вчених до визначення хронологічних рамок. Ос-

⁹ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1244, арк. 2–3.

¹⁰ Там само, арк. 4.

кільки головним протиріччям між різними політичними силами було саме економічне питання, було вирішено залишити його поза увагою словника. На цій принциповій позиції наголошував О. Грушевський: поза статтями про поселення залишався «матеріал економічно-статистичний з останнього часу»¹¹. З метою максимально можливого дистанціювання від політичної складової, було вирішено обмежити верхню межу дослідження 1900 роком. Це дозволяло цілком обґрунтовано уникнути питань економічної регіоналізації України і необхідність позначити притаманну марксизму обов'язкову прив'язку історичних процесів до соціально-економічних чинників. Не можна також проігнорувати той факт, що більшість вчених – членів Комісії – поділяли концепцію В. Антоновича – М. Грушевського про «безкласовість» української нації, і відповідно їх завданням було вкотре продемонструвати монолітність українців в їх культурному розвитку та територіальній локалізації.

Важливим напрямом наукової діяльності співробітників Комісії було збирання, обробка й упорядкування архівних матеріалів. Саме архівна робота повинна була забезпечити ту джерельну базу, на основі якої, у поєднанні з польовими матеріалами попередників і мав будуватися майбутній словник. Взагалі, архівістика на той час складала досить важливе місце в розвитку української історичної науки, фактично беручи початок від І. Каманіна. Зокрема, в проєкті Української академії наук передбачалося створення окремої Археографічної комісії, проте за рядом обставин ця ідея ще не набула практичного втілення у перші місяці існування Академії наук¹². Отже, саме на членів комісії зі складання

¹¹ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1245, арк. 4.

¹² Історія Академії наук України 1918–1923. Документи і матеріали. – С. 118.

історико-географічного словника і була покладена місія попереднього упорядкування архівних матеріалів з метою їх максимального залучення у науковий обіг. Працю в архівах здійснювали О. Баранович, О. Грушевський, М. Карачківський, С. Шамрай, Ол. Грушевська, Н. Жданова та ін.¹³

Однак не лише в архівах мала відбуватися підготовча робота до видання словника. Обмежитися виключно наявним в Києві матеріалом було нераціонально, і тому було вирішено закріпити за певними співробітниками комісії конкретні регіони, на дослідженні яких вони мали зосередити основну свою увагу, включно до роботи в регіональних архівах. Співробітники Комісії, за якими були закріплені певні регіони, збирали як друковані, так і архівні матеріали історично-географічного змісту, які фіксувалися на відповідних картках. Крім того, вони готували статті словникового типу. Особлива увага спрямовувалася на виявлення та наукове опрацювання невикористаних досі архівних документів, зокрема Рум'янцевського опису, збірки О. М. Лазаревського, фондів Київського Центрального архіву та ін. Деякі автори історичних нарисів використовували в своїх роботах матеріали архівів Москви і Ленінграда, видань, що зберігались у Книжковій палаті в Москві, друковані джерела¹⁴.

Протягом 1919–1924 рр. комісія зусиллями штатних і позаштатних працівників провела значну роботу по опрацюванню матеріалів про Полтавщину, Остерський та Кролевецький повіти на Чернігівщині, Холмщину, Галичину, підготувала ряд статей про населені пункти. О. Грушевський

¹³ Звідомлення історико-географічної комісії за 1926 р. // Історично-географічний збірник. – К., 1927. – Т. 1. – С. 177. Діяльність історично-географічної комісії за першу половину 1927 р. // Історично-географічний збірник. – К., 1928. – Т. 2. – С. 211.

¹⁴ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1209, арк. 134–136.

активно залучав до спільної праці наукові сили та культурні осередки з різних регіонів України, про що свідчить його листування з Ю. Виноградським, В. Юркевичем, В. Отамановським, В. Кравченком, С. Глушком, В. Чубенком, В. Євфимовським та ін.¹⁵ Як повідомлялося у звітах Комісії, у випадку появи в процесі дослідження проблем, пов'язаних з невизначеністю хронологічних, топографічних та інших питань, вони виносились на обговорення у формі рефератів. Окрім власне реферативних наукових статей, співробітники комісії виконували також свою пряму місію – готували статті словникового типу, що і мали скласти основу майбутнього видання. Значна увага приділялась вченими вивченню історично-географічного районування України. З цієї тематики було заслухано доповіді М. Ткаченка «Історія районування» та «Основні принципи історично-географічного районування»¹⁶. Це дозволило накопичити значний науковий матеріал, що мав в подальшому бути включеним до Словника.

Відповідно до поставлених планів Комісія працювала протягом всіх наступних років свого існування. В цілому її діяльність співпадала з роботою інших наукових комісій УАН по створенню словників – Біографічного словника, що працювала з 1918 р., та з 1921 р. – Енциклопедичного словника. Разом ці проекти мали забезпечити українську науку всім необхідним матеріалом – від топоніміко-географічного до історико-біографічного, однак жоден з названих проектів в силу різних обставин так і не був остаточно завершеним.

Однак зміни, які відбулися в Українській Радянській республіці, системі Академії наук і зокрема в структурі та завданнях історико-філологічного відділу – призвели до його певної наукової переорієнтації. З 1926 р. комісія, у зв'язку зі

¹⁵ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1297, арк. 3–4, 20, 40–41, 92, 126.

¹⁶ Там само, спр. 1063, арк. 29.

змінами в напрямках діяльності, стала називатися історично-географічною. В складі штатних працівників: О. Барановича, М. Ткаченка, Г. Шамрай¹⁷, вона займалася питаннями історії заселення України та готувала історико-географічні описи її окремих районів. Передбачалась підготовка монографічних досліджень. Зокрема, була видана праця О. Барановича «Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст.» з таблицями і підрахунками, в якій вміщена величезна кількість статистичних даних¹⁸. Про хід праці в різних напрямках: складання карток, підготовку статей словникового типу, архівні студії, плани наукових досліджень, наукові подорожі – співробітники повідомляли на засіданнях комісії та Історично-економічної підсекції.

Історично-економічна підсекція на чолі з О. Грушевським досліджувала історію колонізації, торгівлі, промислів, старшинське господарство, селянське життя північних полків, міське господарство, адміністративний устрій правобережних воєводств і загалом економічні відносини в Україні в XVII–XVIII ст., а також джерела з історії господарства України в XVIII ст., вивчала матеріали Рум'янцевського опису і підготувала низку доповідей з зазначеної тематики. Разом з Історичною секцією провела урочисті збори до 100-річчя першого збірника українських пісень М. Максимовича, а також наукові зібрання, присвячені П. Кулішу, О. Лазаревському, О. Кобилянській¹⁹. У 1926 р. Історично-економічна підсекція продовжила вивчення соціально-економічних від-

¹⁷ ІР НБУВ, ф. X, спр. 11915, арк. 12.

¹⁸ *Баранович Ол.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – К., 1930.

¹⁹ *Приходько Л.Ф.* О. С. Грушевський – історик, організатор архівної та бібліотечної справи, педагог: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005. – С. 168.

носин України XVI–XVIII ст., більше уваги зосередивши на відносинах «географічно-колонізаційних»²⁰ і, таким чином, стала історично-географічною.

Така зміна наукового профілю лише сприяла подальшому розвитку історичної географії при Українській Академії наук. Відхід від обмежень, встановлених структурою і форматом словника, сприяв більш якісному висвітленню наукових матеріалів. Протягом 1927–1931 рр. комісія видала чотири томи Історично-географічного збірника. Було підготовлено ще чотири томи та кілька монографій, які, проте, не були видані. Не був виданий і словник, запланований ще у 1918 р., але так і не завершений.

Однак наукові досягнення комісії відкрили нову сторінку в розвитку української історичної географії. Окремим поштовхом до активізації історико-географічних досліджень стало повернення з еміграції М. Грушевського, котрий досить активно включився у науковий процес. Незважаючи на відкритість та публічність роботи комісії, документи далеко не в повній мірі відображають всі особливості тогочасного наукового поступу. Тому, на нашу думку, безумовний інтерес для розуміння наукової спрямованості діяльності Комісії становить аналіз опублікованих нею досліджень, в яких найбільш чітко прослідковуються сфери інтересів вчених.

Переважна кількість статей у збірниках стосувалась XVI–XVIII ст.: історії окремих регіонів як досліджень політично нейтральних. Щодо тематики, то в збірниках досліджувались окремі історико-географічні регіони, населені пункти (містечка, села), окремі види господарської діяльності та ін. Друкувалися статті про селянські виступи, становище робітників на державних і приватних підприємствах. Часом

²⁰ Історія Національної Академії наук України. 1924–1928. Документи і матеріали. – К., 1998. – С. 241.

друкувалися частини наукових праць²¹. Як правило, статті написані з використанням значної кількості джерел, як опублікованих, так і архівних. Характерною особливістю публікацій можна вважати те, що в них здебільшого переважає фактичний матеріал; досить детальне фіксування явищ, подій без належного узагальнення. Проте така деталізація давала змогу читачам не просто уявити сутність подій чи явищ, а бути начебто їх співучасником. Не можна не звернути увагу і на певну поверховість деяких статей.

Частина статей у збірниках присвячена історично-географічним описам окремих регіонів. Йдеться, зокрема, про Звенигородщину, Чернігівщину, Переяславщину, Київщину, Балтщину, Поділля, Харківщину. Досліджували автори і історію окремих міст і сіл. В збірниках є дописи про: Бориспіль, Васильків, Стародуб, Нікополь, села: Ядлівку на Переяславщині, Романівку на Київщині, Суличівку на Чернігівщині. Крім того, відомості про окремі міста і села містяться в дописах про регіони. Так, в статті Михайла Карачківського «Матеріали до історії міст на Поділлі наприкінці XVIII віку»²² наводяться описи міст Балти, Брацлава, Вінниці, Литина, Ляticheва, Могилева, Проскурова. В названій статті історія міст подається автором за матеріалами камеральних і топографічних описів кінця XVIII – початку XIX ст. за наступною структурою: географічне розташування міста, великі будівлі, церкви, панські двори, магістрати, єврейські школи, лазні, аптеки, промислові підприємства, крамниці, кількість міської людності та її заняття. Є в дописах і попередня історія міст, яка представлена за тією ж схемою. Такий підхід до вис-

²¹ *Тищенко М.* Форпости, митниці та карантини на західньому пограниччю, в зв'язку з зовнішньою торгівлею України в XVIII в. // Історично-географічний збірник. – К., 1931. – Т. 4. – С. 37-107.

²² Історично-географічний збірник. – Т. 4. – С. 161-187.

вітлення проблеми виявився досить ефективним і змістовним, адже використання різнопланового джерельного матеріалу дозволяло прослідкувати ті моменти історії, які часто лишалися поза увагою дослідників.

Однак не лише краєзнавчим питанням приділяли увагу члени Комісії. У відповідності до тогочасних методик історико-географічного дослідження, не менш важливим було і питання міграцій населення²³. Планами роботи Комісії передбачалось дослідження питань історії заселення України. Цій тематиці дослідники приділяли значну увагу. В статтях процес заселення позначався терміном «колонізація» і аналізувався досить детально з урахуванням напрямів колонізації, зумовлених як історичними подіями, так і господарськими мотивами. Важливого значення в аналізі цих процесів дослідники надавали фольклору, як найбільш оптимальному прояву традицій духовної культури. Вивчаючи варіанти казок, легенд, переказів тощо в різних регіонах, дослідники робили відповідні висновки про міграційний рух населення і культурні зв'язки. Легенди, перекази розглядалися як «одна з невидних ниток, що пов'язувала різні регіони». Початки дослідження регіональної специфічності простежуються в статті Ю. Виноградського на матеріалах Чернігівщини, Київщини, Звенигородщини, Галичини, Наддніпрянщини²⁴.

Процеси заселення території та міграційні потоки автори намагалися прослідкувати на підставі побутуючих у той час уявлень про можливості топонімічних підходів. Там, де це було можливо, залучалися археологічні матеріали, кількість яких була досить обмеженою. Якщо Чернігівщина

²³ *Верменич Я.* Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації. – К., 2012. – С. 221.

²⁴ *Виноградський Ю.* До історії колонізації середньої Чернігівщини // Історично-географічний збірник. – К., 1929. – Т. 3. – С. 210.

на підставі аналізу археологічних знахідок описувалась починаючи з часів палеоліту, то Звенигородщина – лише за літописними джерелами XIV ст., в яких вона фігурує. Таким чином, досить очевидним був дисбаланс між різними причинами, котрі не дозволяли на той час вималювати цілісну картину заселення більш масштабних територій. Прослідковуючи міграційний рух населення, автори основну увагу звертали на сприятливі природні умови, які приваблювали людність: наявність водних ресурсів, лісів, природних укріплень тощо. Не менш значущим природним чинником вважалися можливості щодо полювання, рибальства, бортництва.

Однак не лише потоки людських міграцій, та спонукаючи їх природні чинники були відображені у працях авторів. Враховувався також соціально-політичний, і навіть релігійний фактор. Цікавий матеріал наводять автори про «колонізаційну діяльність» землевласників і монастирів, які, прагнучи збільшити приплив робочої сили у власні володіння, «певними полегкостями» заохочували людей осідати на неосвоєних землях²⁵.

Окрім вивчення історичних і культурних особливостей регіонів, дослідники приділяли значну увагу історії конкретних населених пунктів, спираючись як на власні дослідження, так і на архівні матеріали чи офіційні друковані джерела Російської імперії. Зокрема, рядом дописів представлена історія окремих міст і сіл. Основним джерелом для цих статей був Рум'янцевський опис, створений ще наприкінці XVIII ст. Саме тому в них подано великий обсяг емпіричного матеріалу, зібрати який поодиноким дослідникам за короткий термін було практично неможливо. Вченими залучалися також матеріали полеміки, що точилася з приводу достовір-

²⁵ Юркевич В. Звенигородщина в XV–XVI вв. // Історично-географічний збірник. – К., 1927. – Т. 1. – С. 19.

ності наведених в описі відомостей. Так, С. Шамрай, який опублікував дві статті про місто Бориспіль, виклав у них свої міркування щодо даних, які містяться у 219 та 220 томах Рум'янцевського опису, а також у «Описи Малоросийского Киевского полку сотенному местечку Борисполь» 1766 р.²⁶ Хоча автор хронологічно позначає дослідження XVIII ст., проте в роботі йдеться про більш ранні часи, зокрема щодо виникнення м. Борисполя. В свій час воно існувало як оборонна база на кордоні Київської Русі, під іншою назвою. І тільки після 1015 р., коли тут було вбито князя Бориса Володимировича, цю місцевість почали іменувати Борисовим полем. Автор прослідковує подальшу історію міста, аналізує адміністративний устрій переважно за козацьких часів, міський Магдебурзький устрій після Хмельниччини, економічний стан різних соціальних груп міста, тобто надає комплексний аналіз історії та економіки цього населеного пункту.

С. Шамрай досліджував також історію іншого містечка поблизу Києва – Василькова в період IX–XVIII ст. Він наводить досить цікаві відомості щодо виникнення Василькова і його назви. *«За найдавніших часів, – пише автор, – це був торговельний і оборонний пункт, у литовсько-польську добу монастирське місто й важливий укріплений пункт проти татар, – нарешті у XVIII ст. одночасно й торговельний і укріплений пункт і адміністративна одиниця...»*²⁷. Слід зазначити, що окрім Рум'янцевського опису, автор у своєму дослідженні використав значну кількість джерел. Це середньовічні літописи, праці українських, російських та польських істориків, архівні матеріали. На такій багатій джерельній базі вис-

²⁶ Шамрай С. Місто Бориспіль у XVIII в. // Історично-географічний збірник. – К., 1928. – Т. 2. – С. 35–38.

²⁷ Шамрай С. Місто Васильків (IX–XVIII вв.) // Історично-географічний збірник. – Т. 3. – С. 33.

вітлена вся історія Василькова: його занепади, руйнації, піднесення, подано детальний опис життя і господарської діяльності міщан у XVIII ст. Посилаючись на археологічні джерела і численні друковані праці, автор доводить, що Васильків заснував Володимир Київський і назвав його на честь свого християнського імені Василевим. Першу звістку про місто, наголошує автор, знаходимо в літописах під 996 р.

С. Шамрай провів досить активну роботу по вивченню історії міст Київщини. Одну зі своїх статей «Містечко Трипілля на Київщині» він присвятив не стільки заснуванню, скільки історії Трипілля. Починає автор з послання на працю В. Ляскоронського про Трипілля 1906 р., використовуючи її як вихідне положення. Загалом позитивно оцінюючи статтю попередника, С. Шамрай проте наголошує, що стаття неповна, адже основна увага у ній зосереджена на князівській добі в історії міста і майже не йдеться про XVII–XVIII ст. Поміж тим, автор прослідковує всю історію Трипілля, яка в нього базується на археологічних знахідках, літературних джерелах, літописах та архівних матеріалах. Автор показав, що досить вигідне географічне положення «на крутому мисі над Дніпром»²⁸ забезпечило Трипілля низку переваг щодо зростання і розвитку. Торговельний форпост на великому водному шляху «із Варяг в Греки» в другій половині XII ст. став княжим столом для різних другорядних князів²⁹. Завдяки цьому вся подальша історія Трипілля – це справжній калейдоскоп історичних подій. Іноземні навали, перехід в литовське, польське, козацьке, російське володіння і відповідна зміна власників негативно позначились на становищі мешканців. Конфлікти в Трипіллі, доводить автор, тривали аж

²⁸ Шамрай С. Містечко Трипілля на Київщині // Історично-географічний збірник. – К., 1931. – Т. 4. – С. 10.

²⁹ Там само. – С. 11.

до 1780 р., що зумовлювалось не в останню чергу його стратегічним положенням, і з часом привело до занепаду і фактичного перетворення на село.

Однак не лише містам з давньою історією приділяли увагу працівники історико-географічної комісії. Цікавим і досить змістовним є допис Г. Шапошнікова «Як виникло місто Никопіль». Відповідь на це питання автор дає, дослідивши велику кількість джерел. Як він сам зазначає, до цих джерел належать: народні перекази, літературні праці і архівні документи³⁰. Автор подає опис місцевостей з рукописних списків з «Книги Большому Чертежу», вперше надрукованій у 1773 році під назвою «Древняя Российская идрография содержащая описание Московского государства рек, протоков, кладезей и какие по ним города и урочища и на каком оные расстоянии»³¹.

Ця стаття, окрім іншого, досить цікаво і доступно написана, заслуговує на увагу з двох позицій. Перш за все, йдеться про значну джерельну базу, що само по собі становить певний історичний інтерес. По-друге, автор саму історію міста розглядає на тлі історії держави. Так, в ній йдеться і про відносини запорожців з російським урядом, і про всебічний розвиток торговельних відносин регіону в період виникнення міста, і про російсько-турецьку війну та інші події, що вплинули на майбутню історію міста.

Пошук нових типів джерел для успішної роботи по вивченню історії регіонів, міст та сіл спонукав дослідників у 20–30-х роках все більше звертатися до нетрадиційних матеріалів, використовувати їх не лише як допоміжні, а як базові при дослідженні різних аспектів духовної і матеріаль-

³⁰ Шапошников Г. Як виникло місто Никопіль // Історично-географічний збірник. – К., 1931. – Т. 4. – С. 190.

³¹ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1209, арк. 142.

ної культури населення краю. Так, Ол. Грушевська, вивчаючи історію Стародубщини, пішла іншим шляхом. Історію м. Стародуба вона прослідковує за матеріалами збірки «фамільних документів» старшинського роду Скорупів. Автор ставила завдання з'ясувати на основі регіональної історії передумови зміцнення старшинського елементу в економічному житті за часів Гетьманщини XVII–XVIII ст. Проведений нею аналіз економічної діяльності цього старшинського роду, зростання його маєтностей за рахунок купівлі і, переважно, за борги автор підтверджує архівними документами, а саме борговими зобов'язаннями³². Такий підхід до висвітлення локальної історії був досить новаторським на той час, адже він відрізнявся не лише від соціально-економічної доктрини, передбаченої вченими-марксистами, а й від класичної української історичної школи, орієнтованої передусім на дослідження історії української нації.

Не менш цікавим видається і дослідження вченими – співробітниками історико-географічної комісії історії більш дрібних населених пунктів. У збірниках, виданих Комісією, є декілька дописів про села. Так, в статті В. Юркевича «Романівка на Київщині» історія села XVII–XVIII ст. представлена переважно з позицій зміни його власників. В дописі абсолютно відсутні посилання, що взагалі не характерно для збірника. Однак така праця не випадково була вміщена до збірника, адже містила досить цікавий науковий і методичний матеріал. Аналогічний характер носить стаття О. Грушевського «Суличівка на Чернігівщині XVII–XVIII ст.», проте в ній є посилання на Рум'янцевський опис і архіви. Фактично публікація цих двох розвідок заклала підвалини для цілої течії в українській історичній науці, і особливо у краєзнавстві.

³² Грушевська Ол.Ол. З минулого м. Стародуба. Додаток // Історично-географічний збірник. – К., 1929. – Т. 3. – С. 141–147.

Стаття І. Бойка «Село Ядлівка на Переяславщині у XVIII в.» представлена в схемі, більш притаманній збірнику. Висвітливши географічне положення села, його історію за часів Гетьманщини, автор наводить за Рум'янцевським описом дані про соціальний склад села та забезпеченість різних станів землею, худобою тощо. Особливістю всіх статей, присвячених історії малих населених пунктів, є їх соціально-економічна орієнтація, адже мало які села відігравали важливу роль у політичному житті регіону. Проте зосередження головної уваги на тих змінах, які відбувалися на селі в господарській галузі, рівні життя селян дозволяло визначити особливості розвитку регіону в цілому.

Серія статей в збірниках була присвячена також питанням оборони прикордонних місцевостей, замків і, відповідно, стану їх мешканців. Адже саме наявність укріпленої лінії часто була ледь не ключовою підставою подальшої колонізації регіону, та визначала особливості суспільно-господарського устрою. Людність прикордонних зон, яка постійно перебувала під загрозою нападів татарських загонів і навіть їх проривів через прикордонну лінію, повинна була весь час дбати про оборону замків. Потужність та функціональність замкових та міських укріплень забезпечували захист як міщан, так і мешканців околиць, визначаючи рівень їх безпеки у майбутньому.

Цінним джерелом для дослідників цього питання слугували матеріали люстрацій замків XV–XVI ст., котрі містили передусім відомості про фортифікаційні особливості та військові можливості цих пунктів. Автори статей звертають увагу на два домінуючих параметри у люстраціях. Це, передусім, стан прикордонної лінії, її обороноздатність, забезпеченість замків військовим знаряддям і матеріальними запасами на випадок облоги. По-друге – це соціальний стан місцевої людності, яка забезпечувала утримання замків у

належному стані. Із шести статей, присвячених цьому питанню, чотири належали О. Грушевському. Авторами двох інших були Ол. Грушевська та Т. Фаранюк. Ол. Грушевська написала статтю «Київська форпостна лінія», в якій йшлося про стан лінії, її сполучення з митним кордоном, про військові команди, їх обов'язки, умови форпостного життя.

Інакше підійшов до проблеми Т. Фаранюк. У своїй статті «Вінницька шляхта в XVI в.» він аналізує не стільки мілітарні можливості укріплень і їх гарнізонів, скільки проблеми, котрі виникали між шляхтою і адміністрацією з різних питань, особливо пов'язаних із станом оборони. Автор звертає увагу на те, *«що постійний рефрен вінницьких люстрацій – це зазначення поганого стану укріплень та міста, небезпеки на випадок нападів»*³³. Таким чином, висвітлюючи здавалось би військове питання, він зумів досить об'єктивно показати картину соціального протистояння в регіоні, що напряду впливало на обороноздатність країни і умови життя населення.

В статтях О. Грушевського значна увага приділена як безпосередньо питанню оборони замків, так і соціальному стану мешканців. В дописі «До історії сторожі в замках XV в.» детально проаналізовані характер, організація оборони, її особливості в різних замках. Автор чітко визначає види, напряду сторожі, її обов'язки, практику утримання. О. Грушевський звертає увагу на те, що проблема оборони викликала турботу не лише адміністрації, а й населення. Йдеться про те, що окремі верстви населення, які звертались із скаргами до адміністрації та ревізорів з приводу недоліків оборони, несправедливих рішень адміністрації, разом з тим висловлювали не лише зауваження, а й надавали корисні поради *«про стан сторожі, про недогляди в цій справі, про можли-*

³³ Фаранюк Т. Вінницька шляхта в XVI в. // Історично-географічний збірник. – К., 1927. – Т. I. – С. 23.

вість поліпшення»³⁴. Таким чином О. Грушевський наочно показав той рівень зацікавленості простих обивателів власною безпекою, їх безпосередню участь у здавалося б суто державній справі.

В інших своїх статтях «Луцьке міщанство в XVI в.» та «Питання оборони замків В. Кн. Литовського в XVI в.» О. Грушевський розповідав про важливість для того часу проблеми оборони, про спільність інтересів різних верств населення щодо її забезпечення. Разом з тим автор наголошує, що ці інтереси значно різнилися, коли піднімалися питання в проханнях про полегшення виконання зобов'язань та в скаргах на зловживання адміністрації.

Трохи іншу проблематику, хоч і близьку до попередньої, піднято О. Грушевським і в статті «Міщанські підрахунки в ревізіях XVI в.». В ній автор звертає увагу на активні дії міщанства щодо аналізу «складових частин прибуткового бюджету старостинського уряду» та його діяльності при розподілі робіт. Міщани уважно аналізували всі складові прибутків і видатки. Зокрема, вони скаржились на ухилення селян від виконання робіт у зв'язку з роздачею замкових сіл шляхті, яка «дбала про те, щоб увільнити своїх селян від датків та роботизн»³⁵. Це турбувало міщан тому, що відповідні повинності, заявляли вони, перекладались на їхні плечі.

В цілому статті, які стосувались питань оборони, надто збіднені, фактично без посилань на першоджерела. В них відсутні узагальнення і висновки. Це пояснюється цілою низкою причин. З одного боку, особливого інтересу військова проблема, фактично відірвана і від краєзнавства, і від на-

³⁴ Грушевський О. До історії сторожі в замках XVI в. // Історично-географічний збірник. – К., 1931. – Т. 4. – С. 1.

³⁵ Грушевський О. Міщанські підрахунки в ревізіях XVI в. // Історично-географічний збірник. – К., 1929. – Т. 3. – С. 5.

ціональної історії, не становила. Більше того, джерельний матеріал, на який можна було посперитись, був досить обмеженим і малодостовірним, адже результати люстрації того чи іншого замку часто залежали не від його реального стану, а від чиновника, котрий її укладав. Такий суб'єктивізм закономірно викликав недовіру авторів, котрі прагнули надати своїм статтям більш розвідкового характеру.

Окрім військової сфери, досліджувалися вченими – співробітниками комісії і інші прояви життя та історії краю. Безумовний інтерес, на нашу думку, становлять публікації з економічних питань. Так, М. Тищенко опублікував статтю «Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст.». Вона, як засвідчує сам автор, становить лише частину праці про зарубіжну торгівлю України у XVIII ст. Розвиток торгівлі автор аналізує досить детально. Він розкриває причини послаблення торговельних відносин між Лівобережною Україною і Кримом у XVIII ст., порівняно з попередніми століттями. Це й російсько-турецька війна 1736–1739 рр., і система наказів російського уряду щодо регулювання торговельних відносин. Це накази про заборону вивозу з України ряду товарів, фактично найбільш експортоспроможних, накази про вивіз товарів за кордон лише через російські північні порти, заборона вивозити золоті і срібні гроші. Проте, як пише автор, *«незважаючи на все це, торгівля Лівобережної України з Кримом не поривалася»*³⁶. Він досліджує основні торгові шляхи, торгові центри, розкриває перелік товарів – як експортованих, так і імпортованих, показує еволюцію формування митних зборів і їх роль в торгівлі тощо. Цікавою в дописі є інформація про початок

³⁶ Тищенко М. Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст. // Історично-географічний збірник. – К., 1928. – Т. 2. – С. 87.

формування офіційних торгових відносин з зарубіжними країнами. Йдеться, зокрема про торгову угоду між полтавським купецтвом і голландською компанією 1740 р.

В іншій статті М. Тищенка «Форпости, митниці та карантини на західному пограниччю в зв'язку з зовнішньою торгівлею України в XVIII в.» фактично розписана географія торговельних відносин та детально проаналізовано рух товарів через митниці. В обох статтях присутня солідна джерельна база. Це пояснюється не лише особистими переконаннями і стилем автора, а передусім наявністю значної кількості достовірного документального матеріалу, а також зростаючим інтересом радянського наукового середовища саме до питань економіки. В цілому, дослідження М. Тищенка мали досить велике значення для розвитку історичної географії, адже орієнтація саме на дослідження торгівлі неодмінно зачіпала цілу низку чинників, характерних саме для історико-географічних досліджень: формування економічних центрів, особливості зв'язків з чужоземними країнами, умови розвитку регіону (передусім економічні) на різних історичних етапах³⁷.

Окремою ланкою висвітлення історії регіонів стало дослідження вченими – співробітниками Комісії соціально-політичних особливостей життя населення як в містах, так і в селах, в тому числі і їх боротьби за свої права. Так С. Шамрай в статті «Вінницьке селянство 1840 р.» пише про селянські заворушення, викликані нестерпними умовами життя і праці селянства. Автор наголошує, що в тогочасних умовах це був єдино можливий шлях до обмеження безконтрольності поміщиків, передусім поляків. Не даючи однозначної оцінки цим подіям, С. Шамрай змушений був все-таки визнати

³⁷ Верменич Я. Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації. – К., 2012. – С. 221–222.

безперспективність таких форм боротьби. З допису О. Грушевської «З історії кріпацтва в XVIII в. на Гетьманщині» ми дізнаємося про практику продажу смоленськими поміщиками своїх кріпаків на Гетьманщині, куди вони приїздили за дешевим хлібом³⁸.

Не залишилося поза увагою дослідників і робітниче питання. Так, в статті П. Нечипоренка «Умови робітничої праці на Батуринських та Глухівських “національних строєніях”» йдеться про особливості місцевого капіталізму. Адже фактично йшлося не про найм робочої сили власниками підприємств, а про відбування «державно-громадської повинності», яка була примусовою. Автор досліджує умови праці на будівництві в Батурині і Глухові, яке було розпочате за царським указом, здобутим «прошенієм малоросійських депутатів 1748 г.»³⁹. Написана на архівних матеріалах, ця стаття містить детальне висвітлення організації праці на будівництві, умов життя і праці робітників, оплати праці. Автор виходить на певні узагальнення, чого бракує в багатьох статтях. Він пише, що XVIII в. на Україні – це доба запровадження кріпацької системи, *«і таке з’явище, як масова мобілізація вільної людності, тільки всебічно сприяло запровадженню цієї кріпацької системи, проторювало для неї шлях»*⁴⁰.

Робітнича тематика наявна в статтях інших авторів. Зокрема, в статті М. Тищенка «Суконна фабрика київського “Приказа общественного призрения”» досліджено питання

³⁸ Грушевська Ол. З історії кріпацтва в XVIII в. на Гетьманщині // Історично-географічний збірник. – К., 1927. – Т. 1. – С. 121.

³⁹ Нечипоренко П. Умови робітничої праці на Батуринських та Глухівських «національних строєніях» // Історично-географічний збірник. – К., 1927. – Т. 1. – С. 121.

⁴⁰ Нечипоренко П. Умови робітничої праці на Батуринських та Глухівських «національних строєніях». – С. 134.

організації суконних фабрик за ініціативою російського уряду у зв'язку із зростанням потреб на сукно для російської армії. Йдеться про кінець XVIII – початок XIX ст. Автор показав, що тогочасна російська промисловість була нічим іншим, як перенесенням у міські умови кріпосницького ладу з його примусовістю, відсутністю зацікавленості робітників у результатах своєї праці і, відповідно, низьким рівнем виробничих можливостей.

В цілому слід зазначити, що наукові дослідження в рамках комісії не носили системного характеру. Не доводиться говорити про планування наукової роботи. Матеріали збірників складались або з частин вже готових наукових розробок, або частіше з переказів, тлумачень документів як, наприклад Рум'янцевського опису, гетьманських універсалів тощо. Статті, як правило, насичені значним фактичним матеріалом без належного аналізу, узагальнень і висновків. Разом з тим, незважаючи на поверховість ряду статей, збірники комісії є значним джерелом історичних фактів як основи емпіричних знань. Крім того, досліджуючи творчий доробок науковців комісії, не слід забувати, що їм доводилось працювати вкрай важких умовах: практично за відсутності штатних працівників комісії, обмеженому фінансуванні і при цьому при постійній прискіпливій «увазі» і політичному тиску з боку державних і партійних органів.

Проте, незважаючи на різні недоліки, як текстового матеріалу, так і науково-методичного, комісія залишила значний науковий доробок – як оприлюднений, так і той, що зберігається в архівах у рукописному вигляді. Наукові й методичні розробки комісії, дискусійні матеріали стали не лише фактичним джерелом для досліджень, вони, безумовно, заклали основи історично-географічних досліджень XX ст.

РОЗДІЛ IV

Становлення системи регіональних та історико- географічних досліджень в діяльності комісій порайонного дослідження історії України

Становлення і розвиток історико-географічних досліджень в Українській Академії наук не обмежувалися діяльністю комісії по укладанню історико-географічного словника та її прямої наступниці – Історико-географічної комісії. Питання вивчення особливостей регіонів, їх історії та культури змусило провідних тогочасних науковців все більше звертати увагу саме на дослідження локальних зон, з максимальним залученням до роботи місцевих вчених. За таких умов Всеукраїнська Академія наук змушена була проводити внутрішню реорганізацію, метою якої стала більш оптимальна організація наукової роботи. Підтвердженням того, що питання регіональної історії розглядалися як один з найпріоритетніших напрямків, стала також діяльність ряду комісій краєзнавства при ВУАН з мережею осередків на місцях, які займалися регіональними дослідженнями. Найбільш плідною була діяльність Київської, Харківської, Одеської комісій краєзнавства.

Додатковим поштовхом до активізації регіональних досліджень стало повернення в Україну М. Грушевського у березні 1924 р., котре внесло свіжий струмінь у діяльність істориків-регіоналістів. Зауважимо, що рішення про повернення приймалося вченим доволі тривалий час і далось досить нелегко. Але перемогло *«прагнення провести масштабні наукові дослідження, неможливі без використання матеріалів українських архівів і бібліотек, відтворити наукову школу, завершити фундаментальну “Історію України-Руси”»*¹. Вчений мріяв про можливість займатися виключно наукою без усякого втручання в політичні справи, *«щоб повести далі “Велику історію” та нині розпочату “Історію літератури”»*².

¹ Пиріг Р.Я. Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку // Український історичний журнал. – 1996. – № 5. – С. 76.

² Рубльов О.С. Михайло Грушевський. Перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції) // Український історичний журнал. – 1996. – № 5. – С. 52.

Після повернення М. Грушевський відновлює діяльність Історичної секції УАН в структурі ВУАН, очолює науково-дослідну кафедру історії України. Серед численних науково-дослідних комісій у складі Історичної секції з'явилися і комісії порайонного дослідження історії України.

На необхідності утворення порайонних комісій М. Грушевський наголошував в Доповідній записці історично-філологічному відділу та спільному зібранню ВУАН від 14 липня 1924 р. *«При історичній секції назріла потреба утворення таких постійних комісій: Комісія Старого Києва – для систематичного дослідження його топографії, археології, пам'яток мистецтва, соціально-економічної та культурної історії... для видання збірника “Старий Київ та його околиці”... організація при тій же Історичній секції паралельної Комісії Старого Чернигова і Черниговщини для підготовлення подібного ж збірника, координації занять по дослідженню цього важного історичного центра і його району. ... Таку ж постійну комісію вважаю потрібною для історії Запорозької Січі та її ліквідації. ... Історія Запорозжя ніколи не розроблялась систематично, не мала ніколи свого організуючого центра і, очевидно, що такий центр для систематичного дослідження історичної топографії Запорозжя, організації Січі, її економічної і колонізаційної діяльності, її земельного фонду та його експлуатації за часів Січі і після її знищення, в нинішніх умовах може організуватись при ВУАН»³.*

Теоретичне обґрунтування необхідності регіональних досліджень вчений виклав в статті «Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського вузла» та передмові до збірника «Полуднева Україна». Про значущість предметного поля районознавства для М. Грушевського свідчить ще той факт, що і в інших своїх творах він наводить

³ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 26307, арк. 6–8.

той перелік завдань, який, на його думку, обов'язково має бути визначеним. Зокрема, ці завдання ми знаходимо у вступній статті до збірника «Київ та його околиця в історії та пам'ятках», а також в щорічних звітах про діяльність комісій порайонного дослідження України⁴. До таких завдань він відносить:

- як у даних фізико-географічних умовах, господарських і комунікативних обставинах ішло заселення районів, яких форм воно набуло, як змінювалось в залежності від колонізаційних течій;
- як формувалися економічні і культурні центри, перетворюючись у соціальні і політичні;
- як складалися відносини між ними і аналогічними осередками сусідніх районів і яких змін вони зазнавали у зв'язку з колонізаційними, культурними і політичними змінами;
- які великі колонізаційні хвилі, що проходили через Україну, захоплювали в свою орбіту той чи інший район і яку роль він і його центри відіграли в процесах концентрації, інтегрування людності, формуванні територіальної і національної цілості, і в якій мірі цей район виявив тенденції центробіжні, автономні;
- яку роль відігравав район у процесах експансії – колонізаційного поширення і політичного проникнення – і якою була його позиція в організації оборони чи в процесі самоохорони території від зазіхань сусідів, у захисті продуктів праці населення від чужих імперських апетитів;
- якою була роль даного району – активною чи пасивною – на різних історичних етапах;

⁴ *Верменич Я.* Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К., 2003. – С. 221.

- був район центром чи провінцією у тій чи іншій добі;
- від яких чинників залежали і якими були зміни в його становищі на різних історичних етапах⁵.

Результати активної організаційної роботи М. Грушевського і його соратників досить швидко набули практичного втілення. За постановою Спільного зібрання ВУАН від 21 липня 1924 р. при Історичній секції було створено чотири структурних підрозділи: Комісію Києва і Правобережної України, Комісію Лівобережної України, Комісію Степової (Полудневої України), а також Комісію Західної України. Однак остаточно ці підрозділи були укомплектовані кадрами лише через рік і у червні 1925 р. розпочали широку діяльність з історико-географічних, соціально-економічних, краєзнавчих, мистецтвознавчих досліджень, таким чином, втілюючи в життя розроблену М. Грушевським програму «історичної районізації».

Головою комісій і їх загальним куратором було призначено М. Грушевського. Кожна з комісій мала власного керівника, секретаря, інколи одного-двох штатних співробітників. Проте кадрове питання виявилось значно складніше організаційного. Наприклад, Комісія Західної України одержала штатних співробітників лише влітку 1926 р. Тоді ж у чотирьох комісіях їх налічувалось лише шість⁶. Завдяки такому браку штатних співробітників, робота в комісіях проходила не тільки силами академічного осередку. Адже завдання полягало в тому, щоб *«підіймати інтерес до сих питань на місцях, мобілізувати місцеві наукові сили, притягати до своєї праці, давати їм завдання і директиви»*. Членами, спів-

⁵ *Грушевський М.* Степ і море в історії України // Український історик. – 1991–1992. – № 3–4; 1–4. – С. 54–55.

⁶ Звідомлення Української Академії наук у Києві за 1926 р. – К., 1927.

робітниками і учасниками роботи комісій були вчені і краєзнавці-любителі з Києва, Харкова, Полтави, Одеси, Чернігова, Зиновійвська, Кам'янця, Ніжина, Ромен, Лубен, Прилук, Катеринослава, Мінська, Ленінграда, Львова, Праги⁷. На місцях комісії спиралися на широкий загальний ентузіастів-краєзнавців, об'єднаних навколо музеїв, бібліотек, навчальних закладів. Для виявлення місцевих наукових сил і координації їх роботи з планами комісій було здійснено декілька експедицій. Першими наслідками цієї праці стали кілька рефератів, надісланих до Історичної секції і заслуханих на її засіданнях.

Найбільш плідною була діяльність комісії Києва і Правобережної України. Передусім, це пояснюється як значною кількістю місцевих співробітників, які активно включилися в її роботу, так і багатством наукового матеріалу, напрацьованого ще до створення комісії. Спроби організації комісії робило раніше Українське наукове товариство. Члени комісії працювали в тісному контакті з міськими адміністративними органами і культурними осередками, надавали консультації з питань планування і районування Києва, працювали в комісії по перейменуванню вулиць. Завдячуючи діяльності Комісії, згодом були повернуті історичні назви Хрещатику (тоді вул. Воровського), Кудрявській, Межигірській та ін.⁸ Комісія здійснювала активну пам'яткоохоронну роботу, порушувала питання про оголошення заповідником комплексу будівель Києво-Могилянської академії, активно займалась підготовкою створення Київського муніципального музею історії Києва. В рамках комісії працювала група по вивченню і опису київського некрополя. Результати наукової діяльності співробітників комісії заслуховувались на її засіданнях.

⁷ Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М. С. Грушевський і АКАДЕМІА. Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – С. 186.

⁸ ІР НБУВ, ф. X, спр. 4290–4297.

Доповідь на засіданні з наступним її обговоренням була своєрідною апробацією для подальшої публікації в наукових збірниках і часописах. Тільки за 1924–1929 рр. було заслухано більше 200 доповідей⁹.

Комісія Лівобережної України зосередила зусилля на поглибленому вивченні Чернігівщини і Новгород-Сіверщини. Особлива увага приділялась науковому описанню археологічних та архітектурних пам'яток Чернігова. Для більш плідного заглиблення у пласти історії була створена філія комісії – Комісія старого Чернігова і Чернігівщини, яка згуртувала навколо себе великий актив, ядро якого становили члени Чернігівського наукового товариства¹⁰.

Члени комісії досліджували пам'ятки культури княжої доби, мистецтво XVII–XVIII ст., соціально-економічні і політичні відносини XVII–XVIII ст., а також громадське життя і революційний рух початку ХХ ст., вели активну пошукову роботу в українських і російських архівах. Починаючи з 1927 р., в тісному співробітництві з членами культурно-історичної комісії вони систематично брали участь в культурно-історичних і фольклорних розвідках, екскурсіях, експедиціях¹¹.

Комісія Південної (Полудневої) України основні зусилля спрямувала на заповнення прогалин у висвітленні історії Степової України та Запорожжя, а також на докладне вивчення історії краю – не лише політичної, але й економічної, соціальної, культурної, літературної. Плани комісії, яка тільки у 1926 р. отримала першого штатного співробітника, були

⁹ *Апанович Е.М.* Комиссия истории Киева Академии наук УССР // Киев в фондах Центральной научной библиотеки АН УССР. Сборник научных трудов. – К., 1984. – С. 164.

¹⁰ *Верменич Я.* Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К., 2003. – С. 273.

масштабними. Передбачалось систематичне вивчення території не тільки Степової України, але й усього Чорноморського узбережжя. Основна увага мала бути зосереджена на «Донецькому басейні, території Дніпрельстану (Порогів), Криму, Кавказькому побережжю, території над Прутом і Дунаєм»¹². Для подальшого зведення і систематизації дослідницьких матеріалів було створено чотири хронологічних сектори: палеолітичний, античної і середньовічної колонізації, історії Запорозької Січі, історії пізнішого заселення (новіший). Плани комісій скоригував початок будівництва Дніпрогесу. Передусім постало питання обстеження територій, що мали попасти під забудову. 31 січня 1927 р. Президія Укрнауки ухвалила: «Утворити при ВУАН Комісію по дослідженню Дніпрельстанівської території і доручити їй... розробити план дослідів на цій території протягом часу збудування Дніпрельстану»¹³. До співпраці в комісії були запрошені: акад. М. Грушевський, проф. О. Грушевський, акад. А. Лобода та інші. Серед установ, залучених до роботи комісії, була також комісія Південної (Полудневої) України¹⁴.

Згідно розробленого плану досліджень, Комісія Південної (Полудневої) України, разом з іншими комісіями історичного профілю: Новішої історії України, Культурно-Історичною, Історичної Пісенності – проводили описання й фотографування історичних місцевостей, збирання писемних і усних переказів і спогадів про культурні традиції, колонізаційні процеси, економічні, соціальні і побутові умови життя¹⁵.

¹¹ Звідомлення Культурно-історичної комісії // Україна. – 1927. – Кн. 3.

¹² Хроніка. Комісія Полудневої України // Україна. – 1927. – Кн. 5. – С. 179.

¹³ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 7, спр. 561, арк. 29.

¹⁴ ІР НБУВ, ф. 10, спр. 13940, арк. 27.

¹⁵ Хроніка // Україна. – 1927. – Кн. 5. – С. 180.

Доволі специфічною була діяльність Комісії Західної України. Основне завдання її полягало в налагодженні зв'язків і координації співпраці науковців Радянської України, Галичини, Закарпаття, Буковини. Мета її була сформульована наступним чином: *«Під керівництвом ВУАН організувати тісний науковий і культурний зв'язок з Західною Україною, утворити планове вивчення і дослідження історії соціального, економічного і політичного розвитку всіх українських земель по інший бік кордону»*¹⁶.

Починаючи з 1925 р., комісія плідно співпрацювала з членами НТШ у Львові і його головою академіком К. Студинським. Результатом їх спільних наукових зусиль стало видання двох спеціальних випусків «України» (1926 р., кн. 2, кн. 6), присвячених ювілеям М. Драгоманова і І. Франка. У 1928 р. вийшов перший том «Матеріалів для культурної і громадської історії Західної України» з великою і надзвичайно цінною збіркою листування І. Франка і М. Драгоманова (347 листів). У 1930 році вийшли друком підготовлені К. Студинським «Матеріали до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною»¹⁷.

За активної співпраці київських і львівських співробітників Історичної секції Комісії Західної України, М. Грушевський розпочав підготовку «Бібліографічного реєстру Західної України», який мав охоплювати широкий спектр наукових напрямів (усю гуманітарну галузь) і де планувалося систематично подавати анотовані бібліографічні описи книг і статей з окресленої тематики, а рівночасно вміщувати критику й річні огляди. Фактично це було зародком всеук-

¹⁶ ІР НБУВ, ф. Х, спр. 4611, арк. 1.

¹⁷ Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. Матеріали до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною. – Харків; К., 1931.

раїнського реферативного журналу із суспільних наук¹⁸. Складання бібліографічного покажчика праць з економічної, соціальної, політичної історії, культури Галичини було доручено співробітникові комісії проф. В. Дорошенку, під керівництвом акад. К. Студинського, за сприяння якого ця література комплектувалась в історичних установах¹⁹.

Робота Комісії Західної України не обмежувалась лише Галичиною, а й поширювалася на території підвладні іншим країнам. Зокрема, у 1927 р. Комісія при допомозі радника празького Повноважного представництва СРСР Н. Калужного налагодила зв'язки з науковцями Закарпаття. Того ж 1927 р. на засіданнях комісії Західної України виступали: голова НТШ у Львові акад. К. Студинський «Про наукове життя на Західній Україні», директор Національного музею у Львові І. Свенціцький про галицьке малярство XIV–XVI ст., ректор Українського вищого педагогічного інституту імені М. Драгоманова в Празі проф. В. Сімович про становище українців Буковини, що стало важливим внеском у дослідження цього краю, що перебував під владою Румунії²⁰.

Головне завдання комісій порайонного дослідження історії України М. Грушевський бачив у виданні територіальних збірників. Проведена у вересні 1924 р. конференція, організована Президією ВУАН разом з Державним видавництвом України, затвердила запропонований вченим план видання серії порайонних збірників – з історії Києва і Правобережної України, Чернігова і Лівобережної України, Пів-

¹⁸ Рубльов О.С. З історії наукових контактів Галичини і Наддніпрящини 1920-х років: Відвідини УСРР львівськими істориками М. Кордубою та І. Крип'якевичем // Історія України. Мало-відомі імена, події, факти: Зб. ст. – К., 2001. – Вип. 14. – С. 329.

¹⁹ Хроніка // Україна. – 1929. – Кн. 36. – С. 169.

²⁰ ІР НБУВ, ф. X, спр. 18067, арк. 1–2.

денної та Західної України тощо. Наступними, як планував Грушевський, мали бути постійні видання, які б детально вивчали менші територіальні регіони – землі. Зокрема, передбачалося правобережний збірник розбити на збірники волинський і подільський, а західноукраїнський на галицький і холмсько-підляський, полудневий – на Дніпровський Низ і Донбас і т. д. Запропонований план був досить грандіозний, проте в силу різних причин Державне видавництво не змогло, як планувалося, здійснити видання по два збірники на рік. Не відмовилось воно тільки від друку Київського збірника²¹.

Текст виданих Комісією Києва та Правобережної України матеріалів наочно засвідчує те широке коло питань в галузі історико-географічних досліджень, які стояли перед вченими ВУАН. Першим фундаментальним виданням Комісії став опублікований під егідою Історичної секції збірник «Київ та його околиця в історії і пам'ятках» (1926 р.). Він вміщує 17 нарисів 14 авторів з політичної і економічної історії та історії культури міста Києва. Збірник відкривала стаття М. Грушевського «Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського вузла», в якій вчений чітко визначив цілі і завдання історичного районознавства, зосередивши увагу на видавничих планах і показавши ті труднощі та перешкоди, що з самого початку стали на шляху їх здійснення. Окресливши характер історичних умов, в яких розвивався Київ з прилеглими територіями, Грушевський чітко визначив місце «Київського вузла» як осередку складного переплетіння східних і західних впливів на культуру краю.

До збірника також увійшли розвідки: П. Тутковського – про передісторичну природу краю, В. Щербини – про бороть-

²¹ Грушевський М. Степ і море в історії України // Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв Є.М. Вказана праця. – С. 298.

бу Києва за автономію, починаючи з литовсько-польської доби і до російського поневолення України, О. Андріяшева – з історії колонізації Київської землі до кінця XV ст. В останній автор, базуючись на текстах літописів і актових книг, використавши велику кількість історичних джерел, вміщує нариси про міста і села Київської землі, уточнює дати їх заснування, окреслює територіальні межі, характер забудови, етнографічний склад населення.

Окрім власне історико-географічних досліджень, збірник містить багато розвідок архітектурознавчого й мистецтвознавчого характеру, зокрема: Ф. Ернста – «Київська архітектура XVII віку», «До історії Києво-Печерської фортеці»; І. Моргилевського – «Київська Софія в світлі нових спостережень»; Д. Щербаківського – «Перший театральний будинок в Києві і його садиба»; І. Щітківського – про історію спорудження пам'ятників Т. Шевченку та княгині Ользі. В статті Д. Щербаківського «Реліквії старого київського самоврядування» автор дає детальний опис втраченої будівлі міської ратуші, доповнюючи його планами 1695 р., 1800 р., 1806 р., з позначенням місця її розташування. Описує реліквії київського самоврядування (статуї Архангела Михаїла, яка знаходилась на фасаді ратуші, богині Феміди, київські міські гармати, хоругви, значки, печатки, цехові скриньки, монумент в пам'ять повернення Києву магдебурзького права). Цікавими статистичними даними насичені статті К. Лазаревської «Київські цехи в другій половині XVIII та на початку XIX віку», С. Шамрая – «Київський одноденний перепис 2-го березня 1874 року», М. Боровського – «Національно-соціальні перегруповання населення м. Києва в пореволюційний період (1917–1923)».

Того ж 1926 р. з нагоди 50-річчя літературної і наукової діяльності В. Щербини, Комісія історії Києва і Правобережної України та науково-дослідна кафедра історії України,

дійсним членом якої він був, видала нові неопубліковані студії з історії Києва В. Щербини²². Збірка вміщує ґрунтовну бібліографію праць Володимира Івановича, вступну статтю про ювіляра академіка М. Грушевського; привітання від Української Академії наук за підписом Президента, академіка В. Липського і неодмінного секретаря академіка А. Кримського; статті про творчий доробок і громадську діяльність В. Щербини, написані його аспірантами.

Згаданий збірник складався з 13 наукових статей по історії міста XVII – поч. XX ст. В нарисах з історії Києва (1654–1914) В. Щербина поділяв історію міста за часів перебування під російською владою на 5 періодів:

1. Київ у другій половині XVII в.;
2. Київ у XVIII в.;
3. Київ у першій чверті XIX в.;
4. Київ у другій чверті XIX в.;
5. Київ у другій половині XIX та на початку XX ст.

В них вчений окреслює характерні риси цих періодів, а у висновках звертає увагу на те, що цей поділ є досить умовним, адже в кожному із зазначених періодів є риси, притаманні решткам попереднього і початку наступного²³.

У наступному нарисі «Давні плани міста Києва» (1638–1837 рр.)²⁴, зупиняючись на характеристиці вже відомих надрукованих планів 1638, 1695, 1745, 1787 рр., В. І. Щербина докладно описує знайдені ним в архівах плани. Це план 1787 р. (доповнює вже згаданий план цього ж року), два плани 1803 р.: Печерська частина Києва та старий Київ і Поділ. Вони досить великого масштабу, з назвами головних

²² Нові студії з історії Києва. Володимира Івановича Щербини. Українська академія наук в пошану 50-ліття його літературно-наукової діяльності. – К., 1926.

²³ Нові студії з історії Києва. – С. 1–44.

вулиць. В Печерській частині міста навіть позначені межі будівель і садиб. Вміщено також недатований план Подолу, на якому зазначені нові вулиці та будинки в частині, яка не постраждала під час пожежі 1811 р. Цікавим є план нової відбудови міста у 1837 р., на якому позначені колишні і нинішні назви вулиць.

Інші статті цього збірника присвячені історії та походженню назв: Шулявщина (або Шулявка), вулиць Рейтерської і Стрілецької, історії жіночої освіти у Києві тощо. Окремий нарис містить цікаву інформацію про Києво-Печерську лавру, її історію, плани, а також майстрів, котрі відбудовували святиню після пожежі та меценатів цієї справи.

Видання київського збірника все ж не стало єдиним результатом роботи вчених Історичної секції ВУАН. Наступним збірником, який з великими труднощами вдалося видати, став «Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали» (1928). За задумом упорядників, він *«присвячений історичному суперникові старого Київа – Чернігову, і тій території, що навколо його групувалася – північній частині Українського Лівобережжя: поріччям Десни, Снови, Убеди, Соїму і Остра, – пам'яткам їх культурного, мистецького і політичного життя, ілюстраціям соціально-економічного, культурного й політичного процесу, що протікав тут і впливав на концентрацію її території»*²⁵.

У збірнику побачили світ дві праці М. Грушевського – перша містить аналіз техніки палеолітичної доби за сенсаційними знахідками Мізинського селища, в другій – «Чернігів і Сіверщина в українській історії (Кілька спостережень, здогадів і побажань)» – вчений аналізує роль міграцій з

²⁴ Нові студії з історії Києва. – С. 45–57.

²⁵ Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С. 5.

півночі на південь в українській історії. *«Від Чернігова – писав він, – життя пішло на південь, залишивши на українській півночі старі церкви, панські садиби, козацькі гробовища».* Вчений впевнений: *«щоб підняти розвій українського життя – побуту, матеріальної й інтелектуальної культури, соціального укладу, моралі і права, в їх зв'язку і суцільності, неодмінно треба йти за сим сюди, до сих північних сховків комор українського життя. Тут поховані секрети старої України і зародки нової»*²⁶.

Привертає також у збірнику увагу багатий науковий матеріал про мистецтво палеолітичної, неолітичної і енеолітичної доби, описи виробів з бронзи, срібла, емалі, дослідження золотарської техніки. Архітектурним пам'яткам присвячені статті І. Моргилевського: *«Успенська церква Єлецького монастиря в Чернигові»*, *«Спасо-Преображенський собор у Чернигові за новими дослідками»*. Соціальні відносини XVI–XVIII вв. представлені студіями О. Грушевського, М. Петровського, А. Єршова, В. Дубровського.

М. Грушевський надзвичайно високо оцінював цей збірник. Він писав: *«Цей великий і гарновиданий, розкішно ілюстрований збірник, можна без перебільшень сказати, становить епоху в висвітленні минушини Північного Лівобережжя»*²⁷. І дійсно, незважаючи на певні недоліки, саме цей збірник значною мірою дозволив заповнити цілу нішу у дослідженнях історії України, як її культури, так і історико-географічних та економічних аспектів.

Друкована продукція Комісії історії Києва була значним етапом в розвитку історіографії киевознавства. У 1930 р. вийшов підготовлений комісією тематичний ілюстрований

²⁶ Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. – С. 117.

²⁷ ІР НБУВ, ф. X, спр. 18625.

збірник про Київ – «Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. Зб. 1».

Відкриває збірник стаття М. Грушевського «Три академії», в якій вчений розвинув ідею наступності в історії Києва як регіонального культурного центру. В статті йдеться про спроби створення Української Академії наук на базі Львівського товариства ім. Шевченка ще у 1889 р. «Але, справді безпосереднім попередником Всеукраїнської Академії наук, – наголошує автор, – стало “Українське Товариство в Києві” засноване року 1907, на взірець Львівського»²⁸. Він писав: «Київське Товариство встигло зробити дуже багато. Заложило справді міцні фундаменти Української Академії – видавши до 30 книг своїх праць, згромадивши навколо себе невеликі, але дуже цінні кадри дослідників в різних спеціальностях, призиваючи громадянство до самого факту – української науки і наукової праці»²⁹. Автор робить детальний аналіз освітянського процесу в так званій «Старій Академії» (Києво-Могилянській). Зазначає, що за три сторіччя її існування процес освіти переживав і спади, і піднесення. Але загалом вплив її «на культурне життя тодішнє був великий, і як культурний осередок свого часу і культурна база пізнішого культурного життя вона варта всякої уваги і наукового досліджу в зв'язку з соціальними і культурними течіями свого часу»³⁰. Також вчений порушує питання щодо необхідності вивчення ще старішого київського осередку – Ярославової бібліотеки (за М. Грушевським – Ярославової Академії). Від «Академії Ярослава» до Києво-Могилянської Академії і далі

²⁸ Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. Збірник перший. – К., 1930. – С. 3.

²⁹ Там само. – С. 4. (Див. Україна. – 1924. – IV. – С. 180; 1929. – Т. I. – С. 77).

³⁰ Там само. – С. 10.

до ВУАН – так бачить М. Грушевський суцільну лінію ролі Києва в історії української культури.

Збірник містить фундаментальну працю М. Макаренка «Скульптура і різблярство Київської Русі передмонгольських часів», в якій автор вводить в науковий обіг багато нового матеріалу, описує маловідомі або зовсім невідомі художні різблярські роботи. Тексти доповнені численними фотографіями і малюнками. Цікавою є також праця П. Кудрявцева «Декілька сторінок із культурної історії давнього Києва. Бібліографічна довідка». В ній автор полемізує з професором Е. Голубинським, який в своїй «Истории русской церкви» висунув тезу, що *«в домонгольській Русі не було належно організованої школи й через те не було і справжньої освіти та справжньої науки, а натомість була звичайна грамотність»*³¹. Ретельно проаналізувавши праці російських науковців В. Істріна, проф. Д. Айналова, М. Сперанського за 1920-ті роки стосовно місця і часу слов'янських перекладів таких літературних пам'яток як: «Хроніка Георгія Амартола» і поеми «Девгенієве діяння», автор спростовує тезу проф. Е. Голубинського про стан освіти і науки у стародавній Русі, зокрема у Києві, стверджуючи, що *«Київська Русь зробила великі успіхи в перекладній літературі й у власній літературній творчості»*³².

Привертає увагу стаття Є. Кузьміна «Київські надгробки», у якій описані найкращі і найхарактерніші взірці різблярства кінця XVI–XIX ст., з супроводжуючими їх фотографіями. Фундаментальна праця С. Шамрая «Київська сотня на Гетьманщині в XVII–XVIII в.в. (історично-географічна та економічна характеристика)» – окреслює її фактичні кор-

³¹ Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. Збірник перший. – С. 114.

³² Там само. – С. 123.

дони, особливості соціальної і класової боротьби, системи влади, приналежність землеволодіння. Доповнює статтю список сотенного уряду 1649–1770 рр. Історичні нариси про села містять статистичні дані щодо кількості населення, дворів, соціального стану, забудови, зайнятості населення у сільськогосподарському і промисловому виробництві.

В статті Л. Миловидова «Проекти університету у Києві в другій половині XVIII в.» розглянута ціла низка проектів вищої світської школи в Україні 1764–1803 рр. Це проекти 1764 р., 1765 р., 1767 р., 1803 р. На жаль, жоден з них свого часу не був реалізований.

Безперечно, великий інтерес для пам'яткознавців і дослідників Києва становлять вміщені в збірнику статті: В. Щербини «Кілька маловідомих пам'яток XVIII ст. у Києві», І. Щітківського «Невідомий архітектурний твір акад. О. В. Беретті в Києві, будинок Історичних установ ВУАН», його ж «До історії забудування м. Києва на початку XIX ст.», в якій автор для уявлення про загальну площу заселеного в ті часи Києва, подає таблиці, складені ним за описом міських земель архітектора А. Меленського. Він також наводить описи 1805 р. розданих під забудову земель з зазначеним прізвища отримувача і стану їх забудови.

Дуже цікавою є стаття О. Сімен-Сичевського «Художник старого Києва М. М. Сажин» про російського художника, приятеля Т. Шевченка, який з 1846 р. упродовж чотирьох років перебування в Києві залишив по собі надзвичайно цінний альбом краєвидів міста. Текст статті супроводжують репродукції малюнків М. Сажина.

Загалом збірник вміщує 21 статтю 15-ти дослідників з археології, мистецтва, історичної географії, економічної, політичної, соціальної та культурної історії Києва, його околиць в межах, що протягом віків були тісно зв'язані з самим містом – між ріками Стугнуою і Ірпенем.

Упродовж кількох років комісія працювала над Провідником по Києву³³. В її планах ще з 1926 р. була передбачена підготовка нової наукової синтетичної праці про Київ. З цією метою Провідника в складі М. Грушевського, М. Василенка, В. Щербини³⁴. Але внаслідок різних причин, головним чином через перешкоди фінансового характеру, Провідник був надрукований лише 1930 р.

Відкриває видання опис географічного розташування Києва. Наступні нариси знайомлять читача з історією, починаючи з заселення місцевості, виникнення міста й до 1917 р. Основна частина видання це, власне, путівник по головних вулицях Києва з описом історичних місць, споруд і пам'яток. Він охоплює як основну частину міста – вулицю Воровського (Хрещатик) з прилеглими районами, так і колишні його околиці: Куренівку, Шулявку, Пріорку, Деміївку, Звіринець. Окрема частина окреслює місцевості навколо Києва: Старосілля, Вишгород, Межигір'я, Пущу-Водицю, Святошино, Голосієво, Китаєво, Феофанію, Кончу-Заспу, Дарницю. Завершує путівник великий довідковий розділ. Без сумніву, це видання було значним досягненням в розвитку киевознавства. Воно й досі залишається вагомим джерелом для дослідників, екскурсодів і пересічних громадян, які цікавляться історією міста.

Менш вдалою виявилася історична доля третього тематичного збірника, підготовленого в Історичній секції

³³ Київ. Провідник / За ред. Ф. Л. Єрнста. – К., 1930.

³⁴ Папакіна Т. Документи Інституту рукопису НБУВ як джерело до вивчення діяльності Комісії дослідження історії Києва та Правобережжя при ВУАН (1924–1932) // Архівознавство, археологія, джерелознавство. Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск третій. Джерелознавчі дисципліни. – К. 2001. – С. 340.

ВУАН. Згідно з науковими планами Історичної секції, робота над збірником «Полуднева Україна» розпочалась ще у 1924 р., про що з Держвидавком була підписана відповідна угода. Після того, як збірник виключили з видавничих планів внаслідок фінансових труднощів, було прийняте рішення друкувати його коштом Академії³⁵. Однак такі перебої з фінансуванням не похитнули прагнення вчених створити якісний науковий продукт. Було підготовлено необхідну кількість статей і досліджень, переданих до друку. Вже навесні 1931 р. збірник був набраний в друкарні ВУАН. Проте побачити світ йому так і не судилося. Внаслідок подій 1929–1930 рр.: арештів і репресій проти науковців, розпочатої реорганізації Академії та ліквідації очолюваних М. Грушевським наукових структур, весь його наклад був знищений. За спогадами Н. Полонської-Василенко, це був товстий том, на зразок Київського та Чернігівського збірників. Він містив статті П. Тутковського про географічні та геологічні умови Полудневої України, досліді з археології – С. Дложевського та М. Макаренка. Колонізаційним процесам були присвячені статті Б. Варнеке, В. Пархоменка, Є. Загоровського. Полуднева Україна часів козаччини змальована в нарисі І. Крип'якевича. Освіту і культуру репрезентував М. Грушевський³⁶.

На щастя, ліквідація накладу третього збірника не була повною. Як засвідчує дослідник діяльності порайонних комісій Т. Папакіна, після ґрунтовного опрацювання архівних джерел, за документами фонду X Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського збірник «Полуднева Україна» можна реконструювати майже пов-

³⁵ Хроніка // Україна. – 1928. – № 4. – С. 169.

³⁶ Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія наук. Нарис історії. – К., 1993. – С. 195–196.

ністю³⁷. Однак на сьогодні ця робота так і не зроблена, хоча матеріали становлять значний науковий інтерес не лише в галузі історичної географії, а й для регіоналістів, краєзнавців та широкого кола науковців.

Аналізуючи діяльність Комісій порайонного дослідження історії України, бачимо, що робота в них проводилася в трьох напрямках: науково-дослідному, екскурсійному (експедиційному) і видавничому. На жаль, розроблена М. Грушевським, грандіозна програма «історичної районізації» з запланованим виданням серії регіональних збірників, була втілена лише частково. Внаслідок недостатнього фінансування, недоукомплектації штатів, зміни видавничих планів Держвидавком, вдалося видрукувати лише кілька збірників. В них простежується відсутність чітко визначеної структури, наукового аналізу, не витримане як хронологічне, так і тематичне співвідношення вміщених матеріалів. В подальшому, передусім через зовнішні обставини, робота в зазначених сферах виявилась надовго замороженою. Внаслідок розгрому історичних установ М. Грушевського, вивчення України в «горизонтальному вимірі» зупинилося майже на чотири десятиріччя. Проте це не дає підстав зменшувати значущість результатів роботи регіональних комісій при ВУАН, адже саме вони забезпечили той природній зв'язок між українською наукою рубежу ХІХ–ХХ ст. і сучасними науковими студіями в галузі історико-географічних досліджень.

³⁷ Папакіна Т.П. З історії втрачених видань Всеукраїнської Академії наук: Збірник «Полуднева Україна» // Архіви України. – № 6. – 2001.

РОЗДІЛ V

Історична географія в діяльності місцевих наукових товариств при ВУАН

Активізація науково-дослідних робіт в історико-географічному напрямку, тісно пов'язана зі створенням ВУАН, не могла залишитися поза увагою дослідників в інших регіонах України. Зацікавленість краєзнавчою тематикою, певна стабілізація суспільно-політичних відносин в країні, наявність можливостей для публікації власних наукових розвідок – все це стимулювало діяльність науковців на місцях. Як зазначає І. Гирич: *«Йшлося не про звичайну краєзнавчу науку, а про академічну науку на місцях, про творення малих УАН у старих науково-освітніх містах Чернігові, Полтаві, Вінниці, Одесі, Харкові, Кам'янці-Подільському»*¹. Особливим поштовхом до такої роботи стала підготовка другого, Лівобережного збірника, адже поява на світ Київського зруйнувала побоювання багатьох скептиків у неспроможності ВУАН забезпечити видавництво історичного матеріалу. Так, підготовка збірника значно активізувала роботу в містах Лівобережжя. Своєрідні філії комісії виникали в Полтаві, Конотопі, Червонограді, Острі. Найбільш активною була діяльність Прилуцької комісії, яка за ініціативою В. Маслова почала складати географічний словник місцевості. В Чернігові почали працювати бригада матеріальної культури комплексної експедиції ВУАН по вивченню Полісся, а також комісія для обстеження пам'яток Чернігова – Успенської церкви, Мазепиноного будинку тощо².

Однак не лише співпраця місцевих дослідників з київськими комісіями дала основу для наукового дослідження в регіонах. В ряді міст в 20-х роках виникають власні наукові товариства, що виконували функції своєрідних «місцевих

¹ *Гирич І.* Наукова й літературна спадщина Михайла Грушевського: погляд сучасника // Пам'ять століть. – 2001. – № 2. – С. 25.

² *Верменич Я.* Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К., 2003. – С. 274.

Академій наук», об'єднуючи в своєму середовищі значну кількість вчених-дослідників, котрі представляли різні галузі науки. Такі осередки були засновані у містах України в різний час, інколи під егідою Українського Наукового товариства, інколи – на базі колишніх навчальних закладів, реформованих радянською владою. Деякі з них приділяли певну увагу історико-географічним дослідженням, деякі – краєзнавству, в ряді ж товариств увага була зосереджена в тих галузях, які до історичної географії практично не відносились. То ж спробуємо висвітлити основні напрямки діяльності тих товариств, в яких досліджувана нами проблематика мала певне місце.

Так, одним з перших стало наукове товариство у тогочасній столиці УСРР м. Харкові. Біля витоків його формування лежала діяльність академіка Д. Багалія, котрий, будучи істориком не міг не приділяти достатньої уваги саме історичним дослідженням. Саме завдяки вченому, у Харкові було організовано спеціальну Науково-дослідну кафедру (НДК), що займалася питаннями краєзнавства і певною мірою охоплювала й питання історичної географії. В подальшому, саме за зразком Харківської НДК було створено аналогічні центри і в інших містах – Чернігові, Одесі, Ніжині та багатьох інших. В цілому, Харківське товариство складалася з кількох секцій – історико-філологічної, соціально-економічної, кооперативної та природничої; його діяльність мала широкий науковий та громадсько-освітній характер. Перші установчі збори товариства, вже як Харківського наукового при ВУАН, відбулися у квітні 1924 р., на них були присутні 93 особи, однак зростання числа членів було постійним. Вже на 1 жовтня 1926 р. Харківське наукове товариство мало в своєму складі 482 члени і налічувало десять секцій: соціально-економічну, технічну, сільськогосподарську, природничу, медичну, педагогічну, мовну, сходознавчу, соціально-історичну та

бібліографічну. Очолив товариство професор М. Яворський (на той час голова Укрнауки), його заступником був професор М. Мельников-Розведенков, секретарем товариства – О. Яната³.

Наукові дослідження в галузі історії, здійснювані Харківським товариством, досить швидко зійшлися до рівня краєзнавства, котре проводилось на той час у руслі позитивістської методології – прогресизму з раціональним забарвленням та з тяжінням до простеження причинно-наслідкових зв'язків і констатування лінійних схем історичного розвитку⁴. Відповідно, його зв'язок з регіоналістикою був певною мірою пошкодженим, що змушувало вчених більшу увагу приділяти саме географії, котра на той час у Харкові набула значної популярності. Зростання кількості географів в Харківському науковому товаристві з часом привело до організації географічної підсекції, створеної у березні 1928 р. До її складу увійшли всі вчені-географи природничої секції – 19 осіб, з них 4 дійсних члени та 15 членів-співробітників. Головою підсекції було обрано професора С. Рудницького, заступником голови – професора К. Дубняка, секретарем – В. Буцуру⁵.

Завдання діяльності новоствореної підсекції було оприлюднене 5 квітня 1928 р. на першому засіданні в доповіді професора С. Рудницького на тему «Географічна наука в рамках діяльності географічних товариств». В ній вчений

³ Депенчук Л.П. Місцеві наукові товариства при ВУАН // Вісник АН УРСР. – К., 1991. – № 8. – С. 59–66.

⁴ Верменич Я. Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації. – К., 2012. – С. 101.

⁵ Костриця М.Ю. Географічне краєзнавство України: теоретико-методологічні засади, історія, практика: дис... док. геогр. наук: 11.00.13. – К., 2007. – 495 с.

підкреслював значення географічної підсекції Харківського наукового товариства для України, яка до заснування Українського географічного товариства повинна виконувати його функції. Основними завданнями Українського географічного товариства, на думку вченого, мали бути: поширення географічних знань, пізнання рідного краю, вивчення продуктивних сил з метою реконструкції народного господарства⁶. Саме за цими принципами в подальшому й проводилася наукова робота членів товариства, які, окрім власне географічних розвідок, намагалися дослідити їх зв'язок з історичними подіями, показати залежність історії краю саме від природно-географічних обставин.

Однак діяльність наукового осередку була нетривалою, і відповідно результати виявились незначними. Активна наукова діяльність Харківського наукового товариства була припинена наприкінці 1929 р. у зв'язку з початком політичних репресій та рішенням ВУАН про ліквідацію наукових товариств. Проте, певні прояви діяльності Харківського наукового товариства при ВУАН простежується до 1931 р., коли виходить останній випуск журналу «Вісник природознавства». Значна частина членів товариства в 30-х роках ХХ століття стала жертвою сталінських репресій.

Іншим, не менш значущим для української науки осередком стало Полтавське наукове товариство. Воно виникло у 1918 р. як науково-громадська організація. Назву «Українське наукове товариство дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині» та статут ухвалено 17 листопада 1918 р. Головою новоствореного товариства було обрано В. Щербаківського, секретарем – М. Рудинського. Метою діяльності товариства було визначено охорону та вивчення пам'яток історії та культури краю, збереження й

⁶ Вісник природознавства. – Харків, 1928. – № 3-4. – С. 206.

поповнення музейних збірок, популяризацію історичних та пам'яткоохоронних знань.

У 1924 р. товариство було структурно реорганізоване та перейменоване на Полтавське наукове товариство при ВУАН. В його складі були створені секції історії культури та економіки, секція педагогіки й народної освіти, природничо-математична секція, секція мови й термінології. Головою товариства цього разу було обрано Г. Ващенко. Протягом усіх років діяльності товариства у його складі працювала значна кількість вчених-дослідників, зокрема О. Бузинний, М. Бужинський, П. Клепатський, Г. Коваленко, А. Козаченко, Н. Мірза-Авак'янц, П. Нечипоренко, Л. Падалка, В. Пархоменко, Є. Рудинська, М. Рудинський, М. Сагарда, О. Тахтаї, В. Щепотьєв, М. Щепотьєва, В. Щербаківський.

Науково-дослідна робота, здійснювана працівниками товариства, досить часто безпосередньо пересікалася з краєзнавством і регіоналістикою. Прагнучи максимально висвітлити особливості культури Полтавщини, її духовних і матеріальних пам'яток, вчені неодноразово змушені були звертатися до історико-географічних досліджень, пов'язуючи їх з різними етапами історії регіону. Не залишалось поза увагою товариства і збереження пам'яток, що в тогочасних умовах було досить складним і непопулярним серед влади заняттям. Однак учасникам товариства вдалося зберегти архіви В. Горленка, кн. М. Рєпніна, П. Румянцева-Задунайського, родини Полетик та ін. Значним досягненням Товариства стало також фактичне врятуванню від знищення найстарішої полтавської бібліотеки при Духовній семінарії.

Однак діяльність товариства не обмежувалася рятувальними роботами. Проводились вченими і польові дослідження, в тому числі і в галузі історичної географії. Результатом цієї роботи стала підготовка до друку збірників праць, що були опубліковані у двох випусках: перший випуск — як

«Записки Українського наукового товариства досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині» (1919), другий — як «Записки Полтавського наукового при ВУАН товариства» (1928)⁷. Проте, на відміну від Києва, де, звичайно, можливості і ресурси були значно потужнішими, великої кількості досліджень, присвячених суто питанням історичної географії, тут не було.

Полтавське наукове товариство при ВУАН, як і інші аналогічні структурні підрозділи, припинили свою діяльність у 1930 р., відповідно до листопадової постанови 1929 р. сесії ВУАН про ліквідацію місцевого наукового товариства.

Окреме місце в сфері історико-географічних досліджень відіграло Одеське наукове товариство при ВУАН. Поява науково-дослідних структур в Одесі на початку 20-х років була тісно пов'язана з реформуванням колишнього Імператорського Новоросійського університету. Саме тоді частину викладачів закладу було відсторонено від освітньої діяльності і зосереджено у профільних науково-дослідних товариствах, комісіях, кафедрах. В Одесі дослідницька робота істориків велася в різноманітних за формою, структурою, тематикою та методикою досліджень науково-дослідних установ. Серед них Одеська комісія краєзнавства при ВУАН, Одеське наукове товариство при УАН, Українське бібліографічне товариство, Одеське відділення Русько-Візантійської історико-словникової комісії РАН, Одеська філія Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства, Одеський державний історико-археологічний музей, Центральна наукова бібліотека, Комісія по концентрації і вивченню історико-револю-

⁷ Записки Українського наукового товариства досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. Вип. 1. — Полтава, 1919; Записки Полтавського наукового при Всеукраїнській академії наук товариства. Вип. 2. — Полтава, 1928.

ційних матеріалів та історії партії (Істпарт). Згідно постанови Колегії НКО від 9 лютого 1925 р., науково-дослідні установи могли видавати власні наукові видання – бюлетені, збірки, записки та окремі відбитки праць своїх співробітників⁸. Тому кожна з вищеперелічених установ мала свій друкований орган, де видавалися результати наукової роботи їх представників: ОКК при ВУАН видавала «Вісник ОКК при ВУАН», ОНТ при УАН – «Записки Одеського наукового при Українській Академії наук товариства», Українське бібліографічне товариство – «Записки Українського бібліографічного товариства в Одесі», Одеська філія Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства – «Східний світ», Центральна наукова бібліотека – «Праці Одеської центральної наукової бібліотеки».

Однак, незважаючи на таку кількість науково-дослідних одиниць, створити єдиний регіональний дослідницький центр, на зразок Харківського наукового товариства, в Одесі так і не вдалося. Через це історико-географічні дослідження найчастіше проводилися безсистемно, у відповідності до наукових інтересів вчених.

Зважаючи на традиції Новоросійського університету, одеські вчені-історики значну увагу приділяли саме регіональній історії. Регіональні методи вивчення історії України, що були характерні для «київської школи» В. Антоновича, яку в Одесі продовжував його учень – І. Линниченко, мали місце і в подальшому. Не дивлячись на зміну методів дослідження нових радянських вчених, деякі з них зберігали традиції «київської школи», які знайшли відображення у працях учнів І. Линниченка – А. Флоровського, Є. Загоровського, М. Слабченка⁹.

⁸ Бюлетень НКО УСРР. – 1925. – Ч. 4. – С. 76.

⁹ Левченко В. В. Організаційно-дослідницька діяльність вчених Одеси в наукових установах ВУАН // ЗІФ. – Одеса, 2007. – Вип. 18.

Особлива роль у дослідженнях з історії України в Одесі належала М. Слабченку. Однією з важливих заслуг вченого перед українською наукою було створення з його ініціативи та під його керівництвом у 1926 р. першого центру українознавства академічного типу – Одеської секції Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. За десять років роботи в ОІНО М. Слабченко на базі історичного кабінету, семінару підвищеного типу з історії України і вищезгаданої секції сформував наукову школу україністики, основними напрямками досліджень якої стали історія аграрного і трудового права, суспільний лад, революційні рухи, історія робітничого класу та історія української літератури¹⁰. Відчувши на початку кар'єри науковий вплив І. Линниченка, вже у другій половині 1920-х рр. він створив власну наукову школу, яка дала нову генерацію істориків України. З його учнів в ОІНО працювали та продовжували дослідження з історії України С. Ковбасюк і М. Рубінштейн¹¹. Завдяки вищеназваним вченим, одеська школа мала досить сильні краєзнавчі традиції. Адже Північне Причорномор'я – цей чітко локалізований об'єкт дослідження – був у центрі уваги наукових інтересів багатьох вчених-гуманітаріїв Одеси, які основні дослідження з цього питання проводили в Одеській комісії краєзнавства й Історико-археологічному музеї. Багатий краєзнавчий матеріал було представлено вченими на сторінках «Вісника ОКК при ВУАН»¹². Саме навколо

¹⁰ Левченко В.В. Історичні дослідження професорсько-викладацького складу Одеського інституту народної освіти (1920–30 рр.): напрямки і традиції // Харківський історіограф. збірник. – див.: http://www-history.univer.kharkov.ua/book/Levchenko_V.V.pdf

¹¹ ДАОО, ф. Р-39, оп. 1, спр. 87, арк. 38–43; ф. Р-1593, оп. 1, спр. 404, арк. 11, 22–23.

¹² Левченко В. В. Організаційно-дослідницька діяльність вчених Одеси в наукових установах ВУАН // ЗІФ. – Одеса, 2007. – Вип. 18.

краєзнавчої тематики й розгорталися основні наукові дослідження одеських вчених в галузі історичної географії, що посідають важливе місце в розвитку української історичної науки, і охоплюють собою практично весь Південь України.

Діяльність місцевих товариств, що були складовими частинами ВУАН в галузі історичної географії, мала неабиякі перспективи. Проте постанова 1929 р., за якою всі місцеві товариства підлягали реорганізації, а фактично – ліквідації, поклала їм край. Централізація науки як форма контролю за науковцями врешті-решт звела нанівець всі ті організаційні досягнення, що були на місцях. І саме через це результати роботи вчених місцевих осередків не були такими значними, як напрацювання їх київських колег. Навіть Харків, як нова столиця, не зміг забезпечити повноцінної роботи локального товариства, що з часом й призвело до його закриття.

Однак, незважаючи на ліквідацію місцевих наукових товариств у 1930 р., матеріали, зібрані їх учасниками, як опубліковані, так і ті, що залишилися у рукописах, становлять значну цінність для академічної науки і потребують уважного вивчення й впровадження до наукового обігу.

**Замість
післямови**

**Зруйнування системи
історичних досліджень
в Україні у 1930-х рр.**

Підсумовуючи сказане, можна зробити висновок, що протягом XIX – 20-х рр. XX ст. історична наука в Україні нагромадила чималий потенціал «горизонтального» історичного аналізу. У тісній співпраці з етнологами, демографами, спеціалістами у галузі статистики, мовознавства та інших суміжних дисциплін фахівці у царині історичної географії освоїли величезний масив джерел та на цій основі дослідили специфіку різних регіонів України. Фактично вони проклали шлях до дослідження історії міст і сіл, окремих галузей господарства і культури регіонів. Створені протягом XIX – 20-х рр. XX ст. праці і досьогодні зберігають своє значення як джерела політичної та історіографічної думки в Україні.

20-ті роки стали часом, коли почали підводитися підсумки столітньої праці на ниві україністики. Як ці підсумки, так і перспективи розвитку українознавства здавалися обнадійливими навіть такій скептично настроєній до радянської влади людині, як М. Грушевський. Оптимістичні заяви Грушевського, що супроводили урочистості з нагоди його 60-річного ювілею (жовтень 1926 р.), свідчили не тільки про його готовність співпрацювати з радянською владою, але й про надію вченого на добрі перспективи українознавства. Пізніше, у 1930 р., Грушевський прямо пов'язував своє бачення перспектив у розвитку історичної науки із представленням її в системі ВУАН як «цілості», що охоплює *«якнайповніше її різні територіальні ділянки і хронологічні періоди»*. Патріарх вітчизняної історичної науки мав підстави для того, щоб бути задоволеним результатами власної праці у цій сфері. *«Се мені в значній мірі вдавалося, – писав він, – і ВУАН в очах наукового світу здобувала репутацію, що вона репрезентує українську історичну науку в цілісності – живій, активній і творчій – щодо усіх українських земель і для всіх часів її життя»*¹. Зарубіжні відгуки на працю Грушевсько-

го в системі ВУАН свідчили, що така самооцінка не була завищеною.

Наступний розвиток подій навколо ВУАН показав, на якому хисткому ґрунті будувалися оптимістичні заяви щодо створених політикою українізації нових можливостей української науки. Рішення про перетворення Російської АН у Всесоюзну, прийняте ще влітку 1925 р. всупереч негативній позиції України, фактично ставило республіканські академії у підпорядковане становище і змушувало їх «калькувати» структуру і напрями роботи Всесоюзної Академії. 10 листопада у зв'язку з недавнім перебуванням у Києві А. Луначарського до спільного зібрання УАН було подано колективний лист – заяву *«про недоцільність механічного проголошення національної Російської Академії наук всесоюзною»*. Заяву підписали 42 особи, у тому числі А. Кримський, Ф. Савченко, О. Курило, Є. Тимченко, М. Квітка, М. Зеров, Г. Голоскевич, Й. Гермайзе, О. Андрієвська, М. Грінченко, В. Ганцов, О. Дорошкевич². Всі ті, хто підписав цю заяву, згодом були репресовані.

Серед рішучих противників автоматичного надання Російській Академії наук статусу Всесоюзної був і Грушевський. На засіданні Історичної секції 29 вересня 1925 р. він висунув тезу: *«Принцип-мінімум: Всесоюзний центр не має влазити на українську територію, минаючи українські органи. Також і Всесоюзна Академія не повинна вихвачувати інтереси для неї куски»*³. Він висунув ідею створення всесоюзної асоціації національних академії.

До цих та інших ідей, які виходили із кіл української інтелігенції, у ЦК КП(б)У ставилися з неприхованим роздра-

¹ Записка академіка М. Грушевського: З приводу висновків чистки апарату ВУАН // Старожитності. – 1991. – Ч. 7. – С. 6.

² ІРНБ України, ф. І, спр. 26341, арк. 17–18.

³ Там само, ф. Х, спр. 2375–2379, арк. 20–22, 24 зв.

туванням. Саме у цей час на Грушевського та літераторів-«неокласиків» почали навішуватися ярлики «ідеологів української буржуазії».

В. Затонський на одному з засідань політбюро ЦК КП(б)У 1926 р. говорив: «... вже є провісники і ідеологи української буржуазії. Це той же Грушевський, Академія Наук, котра знаходиться в Києві. Вся ця Академія Наук, вся ідеологія публіки, що знаходиться навколо Академії Наук та в літературі іменує себе неокласиками, є по суті ідеологія прийдешньої української буржуазії, і звідси їх орієнтація на Європу, звідси прагнення будувати українську культуру "хоч гірше аби інше", щоб не була схожа на російську. Звідси протиставлення української і російської культури в цілому»⁴.

Ім'я Грушевського не випадково опинилося першим у цьому пасажі. З перших днів його повернення в Україну правляча партія і уряд вели навколо його імені подвійну гру, організувавши стеження за кожним кроком, фіксуючи через таємних агентів ДПУ усі його думки і водночас сподіваючись використати його авторитет для ослаблення позицій С. Єфремова і А. Кримського у ВУАН. У той самий час, коли з Грушевським велися розмови про видання його «України-Руси», у розісланому ДПУ циркулярі говорилося, що «Історія України-Руси» ідеолога українського націоналізму проф. Грушевського «визнана ворожою і шкідливою для Радянської влади лженауковою історією» і що урядом СРСР розглядається питання про її заборону. Пропонувалося «фіксувати всіх тих, хто виявляє інтерес до згаданої книги і поширює її», посилити нагляд за ними⁵.

⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 93, арк. 62.

⁵ Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського. Останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – С. 41.

Протягом певного часу Грушевський ще перебував у полоні ілюзій, пов'язуючи перешкоди, які йому чинилися, з браком коштів та іншими суб'єктивними причинами. У вересні 1928 р. він писав: *«Індустріалізація, будова фабрик і їх монтованне забирає всі свободні кошти, і науки гуманітарні, українознавчі стоять під знаком великої економії»*⁶. Значно реалістичніше ситуація вимальовувалася для тих українських діячів, які перебували за кордоном. Коли видавництво «Рух» заборгувало В. Винниченку 10 158 крб., він зауважив: *«Причина полягає не в валютній скруті. Скрута є, але вона відбивається тільки на тих цінностях, що вважаються за малоцінні... Руський письменник Горький не випрохує свого заробітку»*⁷.

Особливо загострили ситуацію навколо Історичної секції неприємні стосунки між Грушевським та С. Єфремовим, який вважав претензії Грушевського на лідерство надмірними, а його діяльність «деструкційною». З свого боку, Грушевський бачив головну причину конфлікту у тому, що *«керівництво Академії розглядало себе як орган влади над академіками»*, а не як апарат, який повинен обслуговувати їхню наукову роботу. І все ж коли організатори гучного процесу над фантомною «Спілкою визволення України» хотіли втягнути Грушевського у розправу над Єфремовим, він відмовився брати участь у цьому фарсі⁸.

Цькування Грушевського і його учнів розколело українську історичну науку. У таборі їх головних противників

⁶ Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті – 40-ві рр. ХХ ст.) // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 10.

⁷ Там само. – С. 14–15.

⁸ Гріч І.Б. М. Грушевський і С. Єфремов (До історії наукових, літературних і особистих взаємин) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 1994. – Вип. 3. – С. 72–73.

опинилися історики-комуністи, які групувалися навколо УІМЛ (який у 1928 р. влився у ВУАН), а також створеної на початку 1929 р. в системі ВУАН кафедри академіка Д. І. Багалія. Знаряддям розправи з «грушев'яncями» став процес СВУ, по якому проходив один з найближчих співробітників Грушевського Осип Гермайзе⁹.

Реорганізація історичних установ ВУАН, яка означала практичне їх руйнування, відбулася наприкінці 1929 р. Відповідно до рішень листопадової сесії ВУАН, спеціалізація кафедр історії України мала бути узгоджена «із марксівською термінологією». Ціла серія нових найменувань і перейменувань звелася до такої номенклатури досліджень кафедр історії України, в якій системі «історичного районознавства» місця не знаходилося. Спочатку, щоправда, «реорганізація» зводилася до того, щоб відібрані у Грушевського комісії передати іншим академікам. Зокрема, передбачалося створити комісію Лівобережної і Слобідської України при кафедрі «історії України за доби торговельного капіталу» Д. Багалія, комісію Полудневої України при кафедрі «історії України за доби феодалізму» М. Слабченка, комісію топографії Запорожжя – «при кафедрі передісторії України» Д. Яворницького. М. Грушевський просив зберегти украї потрібний науковий напрям хоча б на основі об'єднання наукових сил ліквідованих комісій в одній Комісії порайонного дослідження історії України, але підтримки не дістав. Натомість йому було запропоновано на базі Комісії історії Києва і Правобережної України створити дві, виділивши із її складу Комісію дослідження історії Полісся (східного і західного)¹⁰.

⁹ Див.: Заруба В. Знищення київської школи істориків Михайла Грушевського // Сучасність. – 1996. – № 5. – С. 105–116.

¹⁰ Там само. – С. 109.

Оскільки така «реорганізація» явно була підпорядкована завданню, крім усього іншого, вбити клин між Грушевським, з одного боку, та Д. Багалієм і Ф. Савченком, з іншого, то вона своєї мети досягла. Вкрай обурений Грушевський заявив Багалієві, що «може чекати від нього вінок на могилку», а Савченка звинуватив у тому, що він «зовсім хоче відокремитись з комісією»¹¹.

Призначення М. Слабченка, обраного 1 липня 1929 р. разом з М. Яворським та Д. Яворницьким дійсним членом ВУАН, завідуючим академічної кафедри історії України доби феодалізму з приєднанням до неї Комісії старої України і комісії історії Полудневої України¹² було суто формальним актом. Слабченко з Яворським самі потрапили під обстріл партійної критики. Їх звинуватили в тому, що вони забрали у Грушевського 7 комісій «не без порозуміння» з ним, «залишаючи все по-старому і зберігаючи за Грушевським всі попередні наукові посади»¹³. 20 січня 1930 р. М. Слабченка заарештували. За процесом СВУ його було засуджено до 6 років позбавлення волі.

Новостворені комісії Полісся і Лівобережної України (у Д. Багалія) були ліквідовані відповідно до рішення Президії відділу у березні 1930 р. При кафедрі Грушевського лишилася лише комісія історії Києва. Комісія Західної України була у Грушевського відібрана і передана у відання Президії УАН.

Наприкінці 1929 р. почалася кампанія «чистки» установ Академії. Комісія по чистці апарату ВУАН працювала два місяці. Чотири її «прилюдних засідання» відбувалися на ве-

¹¹ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття. 1924–1934. – К., 1996. – С. 233, 237.

¹² ІРНБ України, ф. Х. – № 1687.

¹³ Там само, № 1864.

ликих підприємствах і в садку педагогічного музею, навпроти ВУАН. Як згадувала Н. Полонська-Василенко, щоб привабити публіку, грали оркестри, після засідань безплатно демонструвалося кіно. Доньку О. Лазаревського, відомого спеціаліста в галузі палеографії, секретаря Археографічної комісії, допитували, як її батько, «буржуазний поміщик», «експлуатував селян». *«Нас не цікавить, – говорив голова комісії Населовський, – що писав ваш батько і що пише ви, нас цікавить, як ваша родина пила кров селян»*¹⁴.

На початку 1931 р. органами ДПУ були проведені нові арешти. Зазнав арешту і один з найближчих співробітників Грушевського і його помічник Ф. Савченко. Під тиском слідчих він дав показання про наявність очолюваної Грушевським контрреволюційної організації, яка нібито ставила за мету *«ліквідацію радянської влади шляхом збройного повстання»*. 23 березня 1931 р. під час перебування у Москві Грушевського було заарештовано. Шалений психологічний тиск слідчих змусив Грушевського спочатку визнати пред'явлені йому звинувачення, але через три тижні він відмовився від переважної частини того, що йому інкримінувалося. Гучного процесу на цей раз не вийшло, але у справі міфічного «Українського національного центру» все ж було винесено 50 вироків. Щодо Грушевського, то йому дозволили оселитися у Москві. Фактично він знову опинився у вигнанні.

Не минули наклепницькі кампанії і Д. Яворницького. 27 серпня 1933 р. у дніпропетровській газеті «Зоря» було надруковано статтю А. Горба під заголовком «Кубло націоналістичної контрреволюційної пропаганди», в якій вченого звинувачували у націоналізмі, пропаганді буржуазної ідеології, зосередженні у музеї класово-ворожого елемента. Нас-

¹⁴ Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія Наук. – С. 106.

тупного ж дня Яворницького увільнили від роботи у музеї, а в кінці вересня відбувся обшук у нього вдома¹⁵.

У 1933 р. до звинувачень істориків у буржуазному націоналізмі почали додаватися звинувачення у «фашизмі» та «націонал-фашизмі». Так, співробітники комісії історії Києва і Правобережжя С. Шамрай, С. Глушко та М. Карачківський у звіті партійного керівництва історичного циклу за 1933 рік були охарактеризовані як такі, що «залишилися на старих, фашистських позиціях», намагаючись «тихою сапою» впроваджувати концепції М. Грушевського¹⁶. Невдовзі Глушко та Шамрай були арештовані. 1 серпня 1933 р. були увільнені з роботи всі працівники Історичної секції УАН¹⁷.

На руїнах створених Грушевським закладів історичного циклу ВУАН 1 лютого 1934 р. було створено Історико-археографічний інститут. Його «Записки» рясніють статтями, в заголовках яких безкінечно повторюється слово «фашистський»: «Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії», «Націонал-фашистська концепція селянської війни 1648 р. на Україні», «Про націонал-фашистські настанови у виданні 1 тому творів В. Антоновича» і т. ін.

Як справедливо зауважив Р. Пиріг, такі звинувачення *«назавжди залишаться символом епохи сталінщини, безмірної ідеологізації науки, аморального служіння політиці, візирями псевдонаукової брутальної риторики»*¹⁸. Оскільки

¹⁵ Скупейко Л. Художня проза Д. І. Яворницького // Київська старовина. – 1996. – № 1. – С. 19–20.

¹⁶ ІРНБ України, ф. X, № 1865.

¹⁷ Костюк Г. Сталінізм в Україні: (Генеza і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника / Пер. з англ. – К.: Смолоскип, 1995. – С. 170–171.

¹⁸ Пиріг Р.Я. М. С. Грушевський: між історією і політикою // Український історичний журнал. – 1991. – № 11. – С. 11.

всіма засобами, аж до фізичних, знищувалася будь-яка спроба обстоювання національних інтересів, коло українських вчених, літераторів, видавців продовжувало катастрофічно звужуватися.

Таким чином, наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. були практично перекреслені здобутки кількох наукових шкіл, що майже століття займалися дослідженням історії України у регіональному розрізі. Тоталітарній системі їхні здобутки уявлялися не лише непотрібними, але й небезпечними. Вона не зупинилася перед репресіями щодо ні в чому не винних людей, щоб ін'єкціями «більшовицької пильності» залякати суспільство, змусити його відмовитися від будь-якого опору заходам радянської влади.

Як констатує І. Колесник, через надмірну політизацію та ідеологізацію науки, уніфікацію наукової праці «*схоларна традиція в українській історіографії практично завмирає*». За умов інтелектуальної несвободи і постійного остраху вчених перед звинуваченнями у буржуазному націоналізмі саме існування наукових шкіл стало радше винятком, ніж нормою організації наукового життя¹⁹.

¹⁹ Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. – С. 171.

Зміст

Передмова	3
РОЗДІЛ I. Історіографія та джерела	7
РОЗДІЛ II. Передумови становлення історико-географічних досліджень в Українській Академії Наук	24
РОЗДІЛ III. Програмне та методичне забезпечення історико-географічних студій в діяльності Постійної комісії історично-географічного словника	54
РОЗДІЛ IV. Становлення системи регіональних та історико-географічних досліджень в діяльності комісій порайонного дослідження історії України	78
РОЗДІЛ V. Історична географія в діяльності місцевих наукових товариств при ВУАН	99
Замість післямови. Зруйнування системи історичних досліджень в Україні у 1930-х рр.	109

Наукове видання

Галина Вербиленко

**Історико-географічні
дослідження в
Історично-філологічному
відділі ВУАН
у 20–30-х роках ХХ ст.**

Комп'ютерне верстання та
виготовлення оригінал-макета: І. Ставнюк

Підписано до друку 17.02.2014 р. Формат 60x84 ¹/₁₆
Умов. друк. арк. Умов.-вид. арк.
Наклад 300 прим.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
01001 Київ-1, Грушевського, 4